

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૬	ક્રિસ્ટોરના અન્ન દરખાસે	ક્રિસ્ટોરના ગણતરો નશા અન્ન દરખાસે
૪૦	૧૪	પાનપાન	પાનપાન ૫.
૬૫	૨૦	તમે	તમારે
૭૦	૧૪	દર અદ્યાપિંગે	વાર્ષિક-નાર્તિંગે દર અદ્યાપિંગે
૬૬	૧૩	પહેલા	પહેલુ,
૧૦૧	૫	વસખુવાળી દત્તી	વસખુવાળી એ એ દેગો દત્તી,
૧૦૫	૨૦	ભાગ સેત્રાની	ભાગ લેવાઈ

અનુક્રમણિકા

પ્ર-રૂપ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	(૧) મુખ્ય રાજ્યવહીવટના અવગોનો અભ્યાસ	૩
	(૨) ન્યાયના અભ્યાસના જીવનમાં મુખ્યવાર્ષિકતાના અવગોનો	૫
	(૩) મુખ્ય ગત્યવર્તનો ઉદ્દેશ	૬
	(૪) મુખ્યવાર્ષિક ગત્યવહીવટમાં પડેલી તરતો	૭
	(૧-૬) ઉદ્યોગ અભ્યાસના રાજ્ય	૧૧
	(૭) ગત્ય મામાર્ગિક કરતોનો અગ્રીકાર કરે છે	૧૮
૨	(૧) ગત્યકર્તા અને ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓ	૨૧
	(૨) મુખ્ય ખાતા અને તેના અધિકારીઓ	૨૪
	(૩) વજર	૨૫
	(૪) અર્પી	૨૬
	(૫) ખાત-ઈ-મામાન	૨૮
	(૬) ન્યાયખાતુ	૨૮
	(૭) મુદત્તામિય	૩૩
	(૮) માહિતીના માધ્યમો -	૩૩
	(૯) દસ્તાવેજ-ઉપ-અભ્યાસ આપેલી દર્શાવે	૩૪
	(૧૦) અમનદારોની દસ્તાવેજ પુસ્તક	૩૭
૩	(૧) દીવાન અથવા એગ્રાધ્યક્ષ	૩૯
	(૨) દીવાનની કચેરીમાં આવનાર અતપત્રા	૪૧
	(૩) દીવાનોની કાર્યપદ્ધતિ	૪૪
	(૪) આવક દીવાનની કચેરી	૪૬
	(૫) તબાના દીવાનની કચેરી	૪૯
	(૬) ખાત-ઈ-આમાનની કચેરી	૫૦
	(૭) અસુતાનની કચેરી	૫૪
૪	પ્રાતિક વહીવટ	
	(૧) અમલદારોનો ગામડાંની જિલ્લા પ્રતે આભાવ અને	
	ગામડાંઓના પ્રશ્નો પ્રતે નોંધકારી	૫૬

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
	(૨) મુખેદાઃ અને તેની કડ઼ને	૫૭
	(૩) પ્રાનિક દીવાનોની કડ઼ને	૬૦
	(૪) દેશદાઃ અને તનુ કામકાજ	૬૩
	(૫) કાટવાલ અને તેની કડ઼ને	૬૬
	(૬) જાળપતીઓ	૬૯
૫	(૧) જામીનવેન	૭૩
	(૨) ખેડતની પામે દમેગા મહેમલ આપી રહતી	૭૫
	(૩) રાજ્યમત્તાધીશે મના કરસા એકાવદના વેન	૭૬
	(૪) નાના મહેમલી અમલદારો કુલ અને ચૂમણિયા દના	૭૮
	(૫) મહેમલી અમલદારો નજરગાના કેમ વેના દના?	૮૦
	(૬) પગાણીનો કોર્ગી અથવા વમનાત અધિકારી	૮૨
	(૭) અમીન અને કાનૂનો	૮૩
	(૮) આમવામ અથવા કાયદા વિરદના વેરા	૮૫
૬	મુઘલમત્તાઃ તેની મિદ્દિ અને નિકળના	
	(૧-૨) મુઘલ રાજ્યનંતની રાજકીય અમર	૯૨
	(૩) બદારની દુનિયા માથે મંમંધ	૯૪
	(૪) દાલાખને લીધે દિદમાં થયેલા કેરકાગે	૯૬
	(૫) સમાજ, અપાત્ય અને કલા ઉપર મુઘલ અમર	૯૭
	(૬) દિદમાંની મુઘલ મિથિના બળના તત્ત્વો	૯૯
	(૭) આવી વમેલા મુરિલમોનુ દિદકમ	૧૦૦
	(૮) રાજ્યમા વિનાશક બળો	૧૦૧
	(૯) સોકોનાં ક્રમિક વિનાશ	૧૦૩
	(૧૦) દિદઓનો કુદરતી વિકામ આટકો	૧૦૪
	(૧૧) દિદી મુઘલમાનોની કેમ પડતી થઈ	૧૦૫
	(૧૨) મુઘલ સામ્રાજ્યની નિકળતાનુ કારણઃ પ્રગતિના અને આત્મસુધારણાના બુદ્ધિમાનો અભાવ	૧૦૭

પ્રસ્તોવના

સુ પ્રસિદ્ધ ઇનિદામના પ્રા જદુનાથ મરકારે પદ્મના યનિવર્તિત્રીમા
 ઈમ ૧૯૨૭મા આપેના બાપબોનો આ મગ્દ ઇ મુધવ
 મમયમા ગત્યવર્તીનટ નેવા પ્રદારનો હતો અને આત્યાગ્ના
 ગત્યવર્તીનટમા તેના ડયા ડયા અગ્રો જળવાઈ રહ્યા છે, તે આપણે
 આ પુસ્તક ઉપરથી જાણી મળીએ છીએ કેઈપણ મમયનો ગત્ય-
 કાય ઇનિદામ પૂરેપૂરો મમજવો હોય, તે તે મમયના ગત્યવર્તીનટ
 વિશે જ્ઞાન મેળવતું ભેજીએ, નહિતો કેઈક જાગતો મમજતયા
 વિના જ રહી જાય નાખના તર્જી, ઇનિદામમા અમુક દલગી મન
 મમજાગનો ઉત્ક્રાંત આપે ડ, પ્રાતીય મુદેદાગની માથે નમના નજીગના
 નામ વાચીએ છીએ, ખાનમાખાન રિશે આપણે એમના ધારીએ
 છીએ ન માન જાણનો માર્ગ અમલદાર દન, તોડે ગત્યવર્તીનટના
 જ્ઞાન વિના આના અમનદાગના કર્નયો વિશ પૂરેપૂરા ખ્યાલ મમયના
 નથી વળી, આપણામા જાનગો, મલી, આમીન, વગેરે અટના જનનામા
 અવે ડ, તે મુનનાઈ મમયના કયા ડયા હોદેદાગના નામ દના,
 તે વિશે ચોખ્ખી સમજ થાડાનેજ હોય છે તે મમયના ગત્યવર્તીનટના
 જ્ઞાનથી આરી નખીધખી નાનીમોટી યાગના ઉપ પ્રકાગ પડ છે
 આ પુસ્તક ઉપરથી એક બીજી જાગત ઉપર પણ આપાનુ ધ્યાન
 ખેંચાય ડ, તે મમયના નટનાક શજ્જોના અર્થ દાનમા મદનાઈ
 મયા છે ઉ ન ખાન-ઈ-સામાનનો હોડો મુખ્ય દીવાનથીજ
 જીતતા હતો અને તે મુ મેળે અમનદાગ ગણાતો. (હાય ૥ દેલી
 ગત્યોના ખાનગી કારભારીના હોદ્દા વરતા પણ તે હોદ્દો મોટો હતો),
 પન્નુ આત્યા મેધ પણ માદેગનો જગજ ખાનમામા કદનાય કે
 આત્યારે પ્રાતનો હામ્મ સૂણો કદનાય ડ, પણ પહેના સુવાનો અર્થ
 પ્રાન થતો હતો અને હામ્મને મમજાગ કળેનામા આપનો આત્યારે

‘જકાત’નો અર્થ ફાણ થાય છે, પણ તે રખતે મુમતમાના ઉપર નાખના કરને ‘જકાત’ કહેતા હતા. આત્યાર પ્રજાતાના ઉપરી અમનદારને ‘ફરોગો’ કહે છે, પણ તે રખત ગમે ત ખાતાનો મુપરિન્ટેન્ડન્ટ ‘દારાગા’ કહેતાતો હતા (દારાગા-ઈ-કારખાના, દારોગા-ઈ-હાકમીકી) આત્યાર ‘રમત’નો અર્થ ગરનરથી (dismissal) થાય છે પણ તે વખત અમનદારને નસા હાદ્દા ઉપર મોકલતા જે વધાય આપાતી તેને રખમત કહેતા હતા આત્યારે રોજદાર ગુનાખાતાનો નાનો અમલદાર ગણાય છે, પણ તે રખત તે જુ મોગે અમલદાર હતો અને તેના તાગામા ચાણુદાર હતા—આત્યાર ચાણુદારના તાગા મા-રાજદારો હોય છે. આત્યારે ગામડામા દોષ વગાડી જાહેરાત કરના બગિયાને નટવાય કહે છે, ત્યાર તે વખતે ગજધાની અને પ્રાતના મુખ્ય ગઈરોના નગરક્ષકને કોટવાય કહેવામા આવતા.

પાયમા પ્રકરણમા મુખ્ય સમયમા લખાતા કરવેરાની બાબી યાદી આપનામા આવી છે પરંતુ તેમાના ધણાખરા જુના મરકમે લખના વહીવટમા પણ નેનામા આવે છે તે વખતે કેટલાક માવના ઉત્પત્ત ઉપર વેરા હતા પરંતુ લાવની કાપડ, ખાડ, દિવામળી, વગેરે ઉપરની ઓકટોઈ જકાત તે એ વેરાનો નવો અનનારજ ગણી ચકાય. ધ્યાર મિ’જના વેચાણ ઉપરનો જ, આત્યાની ઝટેમીડયુગી અને નોશ્વણીની વાગત કરતા વધારે આગ્રહ હશે એમ માનવાને કારણ નથી અમુક ધધાઓ શરૂ કરવાને માટે મેળવવાની પરવાનગીની હકમાર્જ, આત્યારે પણ કેટલાક ધધાઓ માટે કયા લખાતી નથી? ત્યાંની આરીગુની યુગી આત્યાના આરીજુ ઉપરના વેરા ક્રમતા વિશેષ નહિ હોય. આત્યાર દાડના કરમાથી પુ’કળા ગ્રામજ મરકાને થાય છે, પરંતુ તે રખતે તેનો મખત પ્રતિપદ હતો. તે રખતે મામનો વેરા હોય તે પણ જણાતુ નથી તે વખતે જગલના વાસ અને કાદી ઉપર વાગે લખાતા હતા, પણ આત્યારે તો તે કાદાના ગુનો ગણાય છે. તમાકુ ઉપરનો તે વખતનો વેરા હમણા પણ મઈ મઈ ધથે લખાય થયો છે તે

વાન નાની ઝમનો ચોથા ભાગ મળ્ય હતુ અત્યારે, માર્કે
 વાન કી દુઃખતામાની કો રોગે ॥ આકડા ॥ મગાગો મગાગા
 આવે નો ખરગ નાથા ભાગ કુના નો રૂપ મ ર્થી રામ' ન
 રખત જમીનની અકમળી માટે લાગત વાની, નો અત્યાર મર્કી
 મનદ કયા મકન મગે કેર પદના દાખવા, દખાવેજન, રોગે મગમરી
 પનાના રોગેમા જે મગવા વપગત તેની મીમત વરાગા આસની,
 પાન અત્યાર મટેમોની મીમત તેના મગતા મટલી એ વધી નતય ' ત
 રખત પ્રાતમાર્થી અમુઅમુક કામા ઉધનરસગા આવના, અત્યાર
 પન મેમનિવાન્યુ & શિયાનુપ્રમાર માટે અમનગો તન્કથી રમી
 મુન રામિનોય મનરંગ અને તેમની માનગે તરમ્થી જિન મના ॥ ૧
 રીત મકા કયા ઉધરાવવામા નથી આસના ? આ પ્રમાણે ત રખતના
 મનનાની માત્ર શાળી યાદી નેનને મુદવાર્ધ મન્ય રહીરંગે નાતેની
 આપવા જેનુ નથી

૧૧ પ્રકરણમા ૨૧ મગમ મધનાર્ધી ૧૧ ॥ કાન્નો વિન
 નવચર્મી મરી કે, તે ખરેખર મદાન દનિદામકાગની સ્વમન જેમ
 નારેક પન્તુ તેમા એક મુખ્ય મગમુ રહી અચેલુ જમ્યાય ૭ અનક
 નાન્નોએ મુધનાર્ધી ॥ પન ૧૧ મા મગો આગો દતા, પન્તુ જે મા વધી
 ને પન્તી ઓગમેમના મગમ પછી એનારોક ધરી આલી, ત ના
 તેની ધાર્મિક અમદિહના દતી તેના અમમમા નરા દિદુ મરિરે
 માધવાની ૭ જુના ॥ દુન્તી પ્રવાની મનાર્ધ દતી, રખા પુનાખા
 ધર્મધ્યાનમે તોડીને મન્નિદો બ ॥ ૧૧ મા આલી દતી, દિદુઆ મનદ
 રીત ધર્મધ્યાન મરી મમતા નદિ, રોગ, રોગ માદમાદ આ મામતામા
 રેવા કમાનો મોજૂદ કે રમી મગધ્યાનીથી ૭ ન દેના ના ॥
 અમનગમએ ત કમાનો ॥ ઉપર ૧૧ ચક્રને તેમા નદિ દર્શાવેલી
 આમતો મધથી પળ કેવા એ જુવમે મધી દગે, જતી મોધ દનિદામમા
 મગની મુકેન ૭ ગિવા ॥ મકમનાએ મુદવાર્ધ ॥ મગમા નરી
 વા કયો દનો પન્તુ આ મકમનાં મોખ તે ઓ મગેમ ॥ ૨૧

ધનામાથી મળ્યું હતું. આથી મરનાના તાગિતે રિલાગન મુખ્ય
જાગ્યું જોઈએ તમ હી ધર્મમય હી નાજ્ય હીતિ હતી આમા ગમન આન તથી

અગ્રેજી આ હી હિતન મળ્યું ધનાનનાર મર્ગ રેદીમા જ હિતી
ય નન થયા ૭, તેમા પ્રા જહુનાથ સરનારનું આ ૧૫ હિત્યુ)
નેમા ધણા અગ્રેજ વખત નના ૫૭ રધોરે મદ આન હિતન ભાસામા
ન સાજી નમી શકે) આથી તમા હી નખાનનું આસાનનું મળ્યું ન
મદ મહેલુ કામ તથી તમજ દાનના સંજ્ઞાવહી રદન મારે જાન હોય તે
માખમ જ મમજી શકાય તેરી મરગ આસાના પ્રત્યુત પુત્રકન આસાનનર
મદી ગમ આ લેખમના રડાદરા નાજ્યના મદમુત માતા હી પગિભાગા હી
જાન આ આસાનનર ૫ હી ગમ તેટલુ મગ હી અન અર્થ સાધન કરનામા
મગ મદી ૬ તમા નદી મદમાતા મળી , ત હી તોય તો વિવંધ
સાચકાગજ મદી ગમજે

પાઠ્યુ

નામલાલ યુનીવાર્સ મોદી

હી ૨૩-૬-૮

* હી ઝેળની રમોરતા મહેસાય છે નેના હી મગો રમ નાજ્યાની હી
રિચારના રમે મોટા બાઈઓ આ રિતાના પાલ દ્રોશ મરને ૭ પાકા
મુ મદીએ જાતી મેળવી ના રોતાની મરતા જમાવી જ મુત મળત સાગ
જ યાર પનને ફાટ ના ત્યાર રઅમેકરી હી પ્રસંગે મળ તો રિજ્ય મેળવી,
તો હી હવુ મગમા ધર્મને હામગ વર્ક કોય રમની રૂપ મરે જ
ના છે કરમ પ્રામ માય હી તે સાગ મળત નથી—માટામા મોગ પુષ્પા
ચરજો ૭ — મજ જનો પોતાના રફેસે માગ મોગમા માગે જયા હી
૩ રિતિ હોય ને રજિગે તો ને રમની (૫-૬ ના પતિત જ હી તે
મમય આનની હોય તે) આવનાને પુરુશ ર દાર મેટુ જ મે ને ગામા
અની જે હી અર્જા અને જ હી નિ માન્ય હી તમ હી જાને તેના હાતમા હી
જો હોમા માતિ મળી રા

મુદ્રલ રાજ્યવહીવટ

પ્રકરણ ૧

:૧:

મુઘલ રાજ્યવહીવટનાં સ્વરૂપોનો અભ્યાસ

હિં દુસ્તાનના મુઘલ આક્રમણના ઇતિહાસથી આપણે જાણી પાડીએ છીએ કે માનવાયા બાદગાંઠની વાળી કથા, ફિલીના તાજે માટે તેમના વિગ્રહો, જળવાખોર ખંડિયા રાજ્યકર્તાઓ અને સ્વતંત્ર પટ્ટાચી હાકેમો મામેની તેમની ચલાવો, અને હિંદની કુદરતી અગ્રહની પેલી પારનાં તેમના આક્રમણો—આ જાણી જાણીતા છે. વળી બાદગાંઠના ખાનગી જીવનો, તેમના દરબારના લખકા અને રીતરમઝો અને તેમના મમલના મુમાકરીના રસ્તાઓ વિશે પણ આપણા દેશમાં આવેલા યુરોપી મુમાકરીના વખાણો ઉપરથી આપણે ઘણું જાણીએ છીએ. પરંતુ અમલ કાન્સી બાધાની નોંધોના આધારે તેમના રાજ્યવહીવટી તંત્રનો પીગતવાર અભ્યાસ હજી સુધી થયો નથી.

આ કાર્ય કદિન છે એમ જાણી કબૂલ કરશે, કારણ, એક તો વખતના વહેવા માથે ઘણી નોંધો નાશ પામી છે અને બીજી ખામ કરીને આધુનિક હિંદનો પ્રત્યક્ષ રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર અનુભવી માણસો જ મુઘલ વહીવટનું હાર્દ પિછાની શકે અને જૂતકાળને આપણી દષ્ટિ સમક્ષ જીવંત ખડો કરી શકે. રોમન આક્રમણના વિનિષાદના મહાન ઇતિહાસકારે કબૂલ કર્યું છે કે અંગ્રેજ લસ્કરના અગ્રાર તરીકે તેમ ક્રિસ્ટિય પાર્લામેન્ટના મધ્ય તરીકે પોતાને જે અનુભવ મળ્યો હતો, તેનાથી જ તે રોમન સંદર્ભોની ચર્ચાઓ અને પ્રાચીન રોમન રાજ્યમાની ચર્ચાઓ ચોક્કસ રીતે મમજવાને શક્તિમાન થયો હતો. આપણે હિંદના ઇતિહાસના ઘરઆંગણના અભ્યાસીઓ માત્ર જૂના ખતપત્રો અને જૂતકાળની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી જ તારણ કાઢી

રાષ્ટ્રાએ અને તથા મુઘલ રાજ્યતંત્રને જાણારથી જ રાજ કરી રાષ્ટ્રાએ પણ તે તંત્ર સાથે કાર્યવહન, તેના આતંત્રિક પ્રનાહા, અને તેના વ્યાવહારિક પરિણામો તે જ માણુમાને કારત્તી ગ્રથોની લાઘ્યપ્રતોના જ્ઞાન સાથે મુઘલ સત્તા નજેના હિંદના પ્રાતોના રાજકારભારનો પ્રત્યાજ્ઞ અનુભવ હોય—અર્થાત્ જેઓ ઉત્તર હિંદની ઇન્ડિયન મિલિટરી મર્સના બહુશ્રુત સલાસદો હોય તેઓ જ સૌથી સરમ ગીત મગજ શરૂ તેઓમા સુપ્રસિદ્ધ મિ એચ બિવરિંગ જાઓ પટણના એક વખત ન્યાયાધીશ હતા અને તમના સુપ્રસિદ્ધ પિતા મિ એડવર્ડ ટોમમ, મિ વિલિયમ ઈર્મીન જેઓ લાખા સમય સુધી ગાઝીપુર અને સહારાનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ હતા, મિ જહોન બીન્સ અને બીજા મુલકી અમલદારો જેમનો મુઘલ રાજ્યવહીવટની અમુક બાબતોનો અને ખાસ કરીને વસુલાતી વહીવટનો અભ્યાસ અત્યંત ફલપ્રદ હતો, તેવાઓ જ સામાન્ય લેખકોને કુદરતી એવી જાણેથી દૂર રહી શક

હાવના યુરોપી લેખકોએ મુઘલ રાજ્યવહીવટના માત્ર એ જ ખાતાઓ—જમીનગહેમૂલ અને લશ્કર—નો વીગત ન અભ્યાસ કર્યો છે આ એ વિષયો સબધી લગભગ સપૂર્ણ માહિતી અગ્રેજી ભાષામા મળી શકે છે તેથી આ એ વિષયો મારા ભાષણોમાથી દૂર રાખીશ, માત્ર મારા પુરાગામી લેખકોને અપરિચિત માહિતીવાળા થોડાક ગોણુ મુદ્દાને સ્પર્શ કરીશ

આ ભાષણોમાથી પહેલા ભાષણમા મુઘલ રાજ્યતંત્રના મિદ્દાન્તો અને વિશિષ્ટ સ્વરૂપો વિશે વિવેચન કરીશ, બીજા ભાષણમા બાદશાહની મત્તા, તેના પ્રધાનોની મિતિ, રાજ્યના ખાતાઓ, મુખ્ય અમલદારાના અધિકારો, અને આપણા જ્ઞાનના સાધનો વિશે માહિતી આપીશ ત્રીજામા દીવાન અને તેના અધિકારોની યોજના અને શાહી મહેલના વ્યવસ્થાપક અને તેના મદદનીશોનું કાર્ય જણાવવામા આવશે, ચોથામા પ્રાતિક વહીવટની ચર્ચા કરવામા આવશે, પાંચમામા રાજ્ય અને ટ્રેડનો મળધ દર્શાવીશ, અને છેવટના ભાષણમા મુઘલ સત્તાની

દેશ ઉપર થયેલી અમર તથા મુલ્ય સામાન્યના વિનાશના કારણે
નિમે તરવચ્ચા કંપાનો પ્રયત્ન કરીશ

૨

આપણા અત્યારના જીવનમાં મુલ્યસાધ સત્તાના અવગેરે

મુલ્ય મામાન્યના વહીવટી તરની અગત્ય આપણને શિક્ષણ-
ઉપયોગિતા કરતા વધારે છે રાજ્યવહીવટીનું સ્વરૂપ, તેની કાર્યપદ્ધતિ
અને તેના મુદ્દાઓ પણ મુલ્યનાઈ નતા નીચે નહિ એવા હિંદુ રાજ્યોએ
મુલ્યો પામેથી ઉગ્રીના લીધા હતા જેની રીતે અન્યારે ચિદિશરના
તરની નકલ વડોના, ગામિયર અને ઈન્દોના અન્ય દરમારે મેરે છે,
તેની રીતે મુલ્ય તરની નમ્ય જલપુ અને જુલેખના અદિયા
ગમઓએ કહેથી તે જેતા મુલ્યનાઈ સાગતી નથી પરંતુ તે અમલના
મદદાઈ અત્ય નાઓ પણ મુલ્ય તરને અનુમર્યા હતા શિનાજી
જેના હિંદુધર્મસુતતાના દિમાયતીએ પણ મદદારાદ્રમા પ્રથમ તેની
નકલ કરી હતી, અને માત્ર જિ દગીના પાછલા ભાગમા જ તેને કારમી
હોદ્દાઓને અમૃત નામ આપીને તેના વહીવટી તરને હિંદુશાહીનો
ઓપ આપનાને નિમ્યપુવક પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ મગભારના
ધણખગ ખાતાઓ, નોંધા અને નાની અમલદારીના હોદ્દાના નામે
મગદી નામેના અભાવે ઈમામશાહી જ નાખરા પડ્યા હતા

આ પ્રમાણે મુલ્ય તર એક વખત હિંદુના મમૃતિરાગા અને
વ્યવસ્થારાગા લગભગ જધા ભાગેમા દેવાયેલુ હતુ આપણા મગમા
તો તે દવે અતપ્રાય દશમા છે, નથાતિ તેની નિમાનીઓ દજ પણ
કામગ છ અને દત્તિદામનો મુદ્દમ અભ્યામી ચિદિશ હિંદુના અત્યાર-
ના રાજ્યવહીવટી ઈમામમા મુલ્યનાઈ નથાત્યની અમર ગોધી મકકે

અનટમી મદીના પાછલા ભાગમા અગ્રેજ વેપારીઓ અને વાળો
તમેને અમામ્યા દેન ઉતર અને પરંગી પ્રતિ ઉપર મલ્ય મનાનો

આણધાર્યો પ્રમગ આવી પડ્યો, ત્યારે તેમણે કુદરતી રીતે જ પ્રગતિ ને રાજ્યતત્ત્વ આવડતું હતું તે સ્વીકારી લીધું, તેમા માત્ર અનિવાર્ય ફેરફારો જ કર્યા અને જૂનું જીજી કાચમ રાખી દેશની સહીમવામતી અને આળાદી માટે અગત્યના જોટલા તત્ત્વો જોડ્યાં તેટલા જ મરજી વિરુદ્ધ ધીમે ધીમે ઉમેરતા ગયા. વોરન હેસ્ટિંગ્સની મત્તાના સમયના યંગાળા અને મિદારના હિંદ—અગ્રેજ વહીવટી તત્ત્વ આણું જ સ્વરૂપ હતું તેના આનુયાયીઓની મત્તાના સમયમા લાગ્યા લાગ્યા ગાજો રાજ્યવહીવટ મુઘલાઈ સ્વરૂપથી દૂર અને દૂર ખસતો ગયો છે. પરંતુ જૂના ઉપર નવું મકાન બાંધ્યું છે, આપણા વર્તમાનકાળનું મૂળ જૂનકાળમા છે.

:૩:

મુઘલ રાજ્યતત્ત્વનો ઉદ્દેશ

આપણે મુઘલ રાજ્યવહીવટનું તત્ત્વ ચર્ચાઈ મમજીએ તે પહેલાં તેનાં સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ સમજવાની જરૂર છે.

કુદરતી રીતે ને વહીવટ લશ્કરી હતો અને તેથી તે અનિવાર્ય રીતે કેન્દ્રિત એકદશ્ય મત્તાચાણું તત્ત્વ હતું પ્રગતિના મુઘ્લિમ વિભાગને માટે એ વહીવટ ધર્મ-અનરથા અને રાજ્યવ્યવસ્થા ગંભીર મવૌપરિ મત્તા ધરાવતો હતો, અને એ કારણથી જ તેમના માટે તે માગાન્નિક વ્યવહારનો પ્રબન્ધ કરતો હતો પરંતુ પોતાની ગૈર-મુસ્લિમ પ્રજા માટે તે ઓછામા ઓછી દળવમીર્ગની નીતિએ વર્તતો, તેમના પ્રત્યે તે માત્ર પોલીસની અને મહેમૂલી વસૂલાત મગધી ફરજને જાગવતો લોકશિષાણુમા સહાય કરવી તે રાજ્યનો ધર્મ નહોતો ગણતો—જરેખર ઈજ્વાડમા પણુ છેક ઈ સ. ૧૮૭૦ સુધી તે કાર્ય રાષ્ટ્રિય કરજનું નહોતું માનવામા આવતું. હિંદુ અને મુઘ્લિમ નાજનૈતિક મિદાન્ત અનુમાર કેળવણી ધર્મની દારી ગણાતી. જો રાજ્ય કેળવણી માટે કર્મ ખર્ચ કરતો, તો તે કર્મ રાજ્યધર્મ તરીકે નહિ પરંતુ પન્લોકમા મુખમમૃદ્ધિ મેળવવા ધર્મીય

પુણ્યકાર્ય તરીકે જ તેમ કરતો. જાદશાહો તરફથી દેટલીક મદ્રેસાઓને મદદ મળતી; પરંતુ તેનું કારણ એ હતું કે-તેઓ મસ્જિદોની માથે જોડાયેલી હતી અથવા તો જેમને રાજ્ય તરફથી વર્ષાસન મળતું તેવા ધર્મેનિષ્ઠ કુટુંબો તરફથી તેમાં શિક્ષણ આપવામા આવતું અર્થાત્ તે મદ્રેસાઓ રાજ્યસ્વીકૃત ધર્મની સેવા માટે ધર્મશાસ્ત્રીઓને (ઉલ્લેખાઓને) —શિક્ષણ આપતી મંસ્થાઓ હતી.

એ પ્રમાણે કલા અને માહિત્યને અપાતું ઉત્તેજન પણ રાજ્યકર્તાની દેવળ અંગત બાબત હતી; તેનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય મંસ્કૃતિ વિકસાવવાનો નહિ, પરંતુ પોતાની જાતને માટે આનન્દ અને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. આ બાબતમાં રાજ્યાધીશનો દરજ્જો ખાનગી ધનાઢ્ય શહેરી જોડ્યો જ હતો અને પ્રજા પ્રત્યે પોતાની કંઈ વિશેષ કરજ છે એમ તે માનતો નહિ.

ટૂંકમાં મુઘલ મત્તાના સમયમા આધુનિક સમયની મામાનિક પ્રવૃત્તિઓ—આ શબ્દ તેના વિશાળ અર્થમા વાપરુ છુ—પ્રજા ઉપર, અમાજ ઉપર, અથવા તો ન્યાતોના પંચ ઉપર હોડવામાં આવતી અને હિંદના ગાજ્યવહીવટના અભ્યામીએ તેમનો મંઝામંઝા ત્યાગ કરવાનો છં.

રાજમત્તાનો ઉદ્દેશ આત્મત મર્્યાદિત, ઐદિક અને લગભગ ચેનનરહિત હતો.

જાદશાહી ખનપત્રો અને બીજાં અમલ માધનોના આધારે હિંદુમત્તાના મુવલ સાઆન્ત્યના ઈતિહાસનો મુક્ત અભ્યામ ગાજ્યવહીવટના લક્ષણોની અમુક દફીકતો મંઝાંધી આપળા ગન ઉપર છાપ પાડે છે.

:૪:

મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટમાં પરદેશી તત્ત્વો

મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટમાં બદાગ્નાં પરદેશી તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે હતાં:

પહેલુ, મુઘલોની રાજ્યપદ્ધતિ રાજ્યકર્તાઓની જાતિ અને તેમના ધર્મના રંગે રંગાયેલી હતી. તે રાજવંશ હિંદની બહારના ક્રેટલાક દેશોએ ધર્મિયામનો અંગીકાર કર્યો તે પછી આ મૈકાઓ બાદ હિંદમાં આવી વસેલો હતો અને એ દેશોમાં રાજ્યવહીવટના નવા સ્વરૂપના વિકાસ થયો હતો. હિંદ બહારના મુઘિલ દેશોમાં જે સ્વરૂપનો રાજ્ય વહીવટ લાખા કાગથી જાણીતો હતો—અને મૈકાઓના અનુભવથી અર્વશ્રેષ્ઠ નીવડ્યો હતો—ધરાકના આજ્યાસી અને મિમરના કાનમિયા ખલીકાઓનો રાજ્યવહીવટ—તે આપણા તુર્ક (મુઘલ) વિજેતાઓ તેમની માથે પોતાના નવા વનગમાં લાખ્યા હતા મુઘલ રાજ્યવહીવટમાં હિંદના અને હિંદબહારના તત્ત્વો હતા, વધારે ચોક્કસ રીતે કહીએ તો હિંદી જઠતરમાં કારસી-આરણી તંત્ર મહેલુ હતું.

તેમના રાજનીતિના મિદ્ધાન્તો, તેમની ધર્મબાવહારની પદ્ધતિ, તેમના કરવેરાના નિયમો, તેમના ખાતાની યોજના અને તેમના અમલદારોના હોદ્દા પણ હિંદની બહારથી તૈયાર થાય તરીકે આયાત કરવામાં આવ્યાં હતા; પરંતુ તે પહેલાની જે જૂની દેશી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને ગાસિત પ્રજાને પગિચિત હતી, તેની સાથે મેળા બાધવામાં આવ્યો હતો. બહારથી આયાત થયેલા તત્ત્વની વીગતોમાં ધર્માનક જરૂરિયાત પ્રમાણે અનુકૂળ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે મમથે પ્રચલિત આર્થ પદ્ધતિ અને હિંદુઓના આચારશાસ્ત્રના મખ્યાયધ નિયમો જેટલા પ્રમાણમાં ધર્મિયામી રાજનીતિના મુલગત મિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ નહોત, તેટલા પ્રમાણમાં સ્વીકારી લેવામાં આવ્યા હતા, અને ખાસ અગત્યની નહિ એવી બાબતોમાં, રાજનીતિના દરેક સ્વરૂપમાં, અને મામાન્ય રીતે કહીએ તો, ગામડાના વહીવટમાં અને મત્તાધિકારીઓની નીચલી શ્રેણિમાં, હિંદી રીતરિવાજો પ્રચારમાં

* લોડે વ્યાધવે મુર્સિદબાદમાં પુરુષક્રિયા કરી હતી. અહીં આપણે મુઘિલ મજામાં થઈને બ્રિટિશ સમય સુધી ચાલી આવેલો જહુ પ્રાચીન સમયનો હિંદુ મહેસૂલનો રિવાજ જોઈએ છીએ.

સહેવા દીધા હતા, જ્યારે પગદેશી આવેલો તો ગજબઆ (જે ગજબ-કર્તાની અંગત આજ્ઞા ગણાતી) અને ઉપલી એલિના મત્તાધિકારીઓ (જેઓ ઈગિપ્ત અને મિસરમાંથી ગ્રેન્ડા મેળવતા) ઉપર જ ઘણીખરી અમર કરી હતી.

મુઘલ રાજ્યવહીવટમાંના પગદેશી નરવનુ દૃષ્ટાન્ત પ્રાચિન વહીવટમાંથી સહેવાઈથી મેળવી શકાય છે હેન્ડબુક્કના પ્રોફેસર રી એચ. એક્ટ ઈસ્લામના વિશ્વકોશમાં લખે છે કે, ‘(મિસરમાં) આગમ સત્તાની શરૂઆતના સૈકાઓમાં જે રાજકીય કાર્યો સ્પષ્ટ રીતે જુદા તરી આવે છે—રાજ્યપદ્ધતિ અને અર્થનીતિ અમીર(ગવર્નર)ની પાસે બસકર અને પોલીસનો કાબૂ હતો અને તેના જોડવા દરજ્જાનો આમિર(ખજાનાનો અમલદાર) હતો. . . આ જે અમલદારોને એક જીમ્ન ઉપર સખત ટ્રેપરેખ ગણવાની હતી હરકત અને કારે જાગના ઉપરી તરીકે અમીર મુખ્ય મત્તાધીશ હતો, પરંતુ તે અનેનો ફગલો મળ્યો હતો અને ખજાનાના વહીવટ કુનારની તો સુલ્તાન ઉપર કદાચ વિશેષ લાગવગ હતી’ (Encyclopaedia of Islam, Vol II. P. 13.)

હવે, અઆદર અથવા પ્રાતીય દાકેમ અને દીરાન અથવા પ્રાંતનો મહેમુલી અમલદાર એ બંને વચ્ચે જરોગર આવો જ મધ્ય હતો.

આ બંને વચ્ચેની અમલદારી વિગતો અને પોતાના માલિક પ્રત્યેના પગપગના દોષાગેષબુનો ચોખ્ખો કાખખા—કાન્કુ કે પ્રિ. એક્ટના શબ્દો પ્રમાણે ‘એક જીમ્ન ઉપર સખત ટ્રેપરેખ ગણવાની હરકતની ફગલ હતી’—અતઃમી મદીના ઓર્ગીમાંના માગ લખેલા ઇતિહાસમાં—જે તત્કાલીન આદમ્મટી અનપત્રોના આધારે લખાયેલા હતો અને Journal of Bihar and Orissa Research Societyના ઇ. સ. ૧૯૧૬ના જૂન અને સપ્ટેમ્બરના અંકમાં પ્રથમ છપાયેલો અને ત્યાં પૃષ્ઠી Studies in Mughal India નામના માગ પુસ્તકમાં પુનર્મુદ્રિત થયો હતો તેના—મળી આવે છે.

■ પ્રમાણે રાજ્યવહીવદની ખાતાવાં વહેવણી પણ દિંદુ-
ગ્તાનની બદારના મુલ્યાંકન દેશોના નમના પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી

ખીજી લાગણ્ય એ છે કે ગણ્યતત્ત્વનું મૂળ વસ્તુકી હતું, અને જો કે
વખત જતા તે દેશની બુદ્ધિમાં દલીલ તથા હતું, તોપણ તેનું વસ્તુકી
અર્થ છેવટ સુધી કાયમ રહ્યું હતું મુખ્ય ગણ્યના દરેક અંગનાને
લસ્કરી નાગવ્યવિમા પ્રાપ્ત થવું પડતું હતું, તેને અમુક માધ્યમના ઘોડે
સવારના દરબાનની મનમજા આપવામાં આવતી, જેનાથી તેનો પગાર
અને મેલો નક્કી થતો. મુલકી નોકરો, ધાર્મિક ન્યાયાધીશો, દવાખા-
નાઓ અને જકાતના ઉપરી અધિકારીઓ અને ઉચ્ચ દરબાનના
કારકૂનો અને દિમાખનીમેને પણ મનમજાદારો એટલે લસ્કરના
અંગબૂતો તરીકે દરબાન પ્રાપ્ત થતા હતા તેમના નામ લસ્કરના
અધિકારીઓની યાદીમાં ગોઠવવામાં આવતા, તેમના પગાર બક્ષીઓ
(લસ્કરી પગાર વહેંચનાર) ચૂકવતા અને તેમને બદલી મનમજાના
વધારા તરીકે મળતી આ ઉપરથી એ માટે થાય છે કે ખજાનો
અથવા રાજ્યનું ખર્ચખાંતુ તે મુલકી અને લસ્કરી બેમાં વહીવટનું હતું
અથવા તો મોક્કમ મિદાનત કે મુલકી ખજાનો મિનકુલ હોવા જ નહિ
તેમ છતાં આપણે એટલું ચાલે જાણવું જોઈએ કે જો કે પગારપત્રો
બક્ષીઓ મળી કરના હતા, તોપણ ખરેખર નાણા ચૂકવવાનું કામ
ફીવાન કે જે મુલકી અમલદાર મળ્યાં તો આ મારફતે થતું હતું

ત્રીજી, મુખ્ય મગચના દિંદુગ્તાનની જમીનમહેસૂલની પદ્ધતિનું
મુખ્ય નોંધવોચાલ્યું લાગણ્ય એ છે કે દેશની લાગા મગચની જે પ્રાચીન
પ્રથા હતી તેને વગળી રહેવામાં આવ્યું હતું ખરેખર આરબના
મુસ્લિમ વિજેતાઓએ હદાપણથી પ્રાચીન દિંદુ મહેસૂલી પદ્ધતિને
પ્રાયશ્ચિત્ત કરી હતી, દિંદુ મહેસૂલી અમલદારોને નોકરીમાં રાખ્યા હતા,
અને ત્યાંસુધી જમીનમહેસૂલ નિયમિત રીતે ઉતરાવવામાં આવતું
અને તમા કઈ નજરે મહેસૂલો તેની ધીનમેલ કે ખામી થતી નહિ ત્યાંસુધી
ઉપરથી એ ખાતાના કામમાં ગાંઠે જ આડા આવતા હતા

ઉપરની ટીકા માત્ર જમીનમહેસલ મંમંધી જ આવી છે. આ ખાતુ હમેશા હિંદુસ્તાનની સરકારની સૌથી વિશેષ પ્રાચીન । પરંપરાને વળગી ગેનારુ અને જીનવટ જાળવી રાખનારુ રહેલુ છે, પરંતુ રાજ્યની ખીજ આપકની જામનમા તો કુળનનો કાયદો અને હિંદુ-સ્તાનની બહારના ઇસ્લામી રાજ્યોની પદ્ધતિ જ પ્રમાણભૂત હતા અને આપણે હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ મમયના ઇતિહાસમા જોઈએ છીએ કે મહેસૂલી ખાતાની કારોગારી પદ્ધતિનો ઇસ્લામના ધાર્મિક કાયદા માથે મેળા બેમાકવાના વાગેવાર પ્રયત્નો કરવામા આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે મતગમી મદીમા મુલ્ય માત્રાજ્યની મમમ મહેસૂલી પદ્ધતિને જે વિનામ થયો હતો તે બે જાના પરિણામ ગમે હતો—કાયપરિ-પકવ હિંદુ પ્રાચીન પદ્ધતિ અને અરમન્તાનનો કિનામી મિદ્દાન્ત

આ મને વિરહ તરવાનુ મિશ્રણ કર્મ હમેશા સુખદ અથવા તો ક્ષયપ્રદ જનાતુ નહિ અને હિંદુ નસમનો કચરી નાખનાર જોજ કીરોજમા તત્કાલ અથવા ઔજ્યએજ જેનાની કુળ અનુસાર વહી-વટતરને ચવાનનાની ઉત્કાંને જહુ ભારે પડી ગયો હતો જ્યારે તેમની આખ મીંચાબી, ત્યારે અથવા તેમના જનતા પણ, કુરાનના કાયદાને થોડો મમમ અનુમયો પડી પાડી હતી તે પ્રાચીન ઘરેડમા એ પદ્ધતિ પડી ગઈ આ વિષય હવે પછીના જાણણમા વધારે વિન્નારપૂર્વક ચર્ચનામા આવશે

.૫.

ઉદ્યોગ ચલાવનાર રાજ્ય

ચોર્યુ, મુઘલાઈ દિંદમા સૌથી મોટુ કારખાનાદાર રાજ્ય હતુ અથવા તો જુદી જુદી જાતની વિગાળ પ્રમાણમા જનાવટો તૈયાર કરનાર માન એક જ કારખાનાનો માલિક રાજ્યકર્તા હતો અત્યારે ખરમા મજરમાથી તૈયાર માલ મગાર ખર્ચે છે અથવા તો કટ્ટા-

કરેને મોટા જ્યાની વરદીઓ આપે છે, તે પ્રથા તે મમયના ગ્રહ-
ઉદ્ધારને બધજેમતી થઈ પડત નહિ તે મમયે ખાનગી મુદીદારે
તરફથી વેચાણને માટે ત્રિશાગ પ્રમાણમા તૈયાર થતા માત્ર ઉત્પત્ત
ખ્યાલમા પણ આવવાનો મમય નહોતો, તેથી પોતાને જોઈતો માત્ર
ખ્યાલવાની રાજ્યને કરજ પડતી

અને તેની જરૂરિયાત ધણી ત્રિશાગ હતી દર વર્ષે જે વખત
—એમામામા અને શિયામામા—ઋતુને અનુકૂળ ખિલાત (પોપાક)
બાદશાહ તરફથી દરેક મનમજદારને આપવામા આવતો, અંતે ઈ.
મ. ૧૬૬૦મા રોકડ પગાર મેળવનાર મનમજદારોની મંખ્યા ૭૫૦૦
અને જાગીરદાર મનમજદારોની મંખ્યા ૪૦૦૦ હતી. મોટા ઉમ-
રાવોના ખિલાતમા પોપાકની કેટલીએ વસ્તુઓનો સમાવેશ થતો.
આ જે સાસાબાદી ભેટો ઉપગત રાજવંશીઓને, ખડિયા રાગઓને
અને ધીંગલ ધણા મનમજદારો અને દરજ્જારીઓને બાદશાહના જે
જન્મદિવસોએ (મોર વર્ષ અને આન્દ્ર વર્ષ પ્રમાણે), તેના આન્દ્ર
વર્ષ પ્રમાણેના ગળ્યાભિષેકના દિવસે, જે ઇફના દિવસોએ અને
ઔગઝએમના રાજ્ય સુધી ફારમી નવરોઝના દિવસે (૩ જ્યારે સૂર્ય
મેષ રાશિમા પ્રવેશ કરે છે) પણ ખિલાત આપવામા આવતા.
વળી એવી પણ પ્રથા હતી કે જ્યારે જ્યારે માળુમ બાદશાહની
દજ્જરમા હાખલ થાય, અથવા તેની વિધાય છે, અથવા તે કોઈ દોષ
ઉપર નિમજ્જક થાય, અને ઔગઝએમના સમયમા તે ફરિલાગધર્મનો
અગીકાર કરે, તે વખતે પણ ખિલાત આપવામા આવતો.

આ ઉપરથી જાણાશે કે શાહી મરકાગે આખા વર્ષની જરૂરિ-
યાત માટે કાપડ અને તૈયાર પોપાકનો મોટો જથ્થો સીલકમા રાખવો
પડતો. આ માગણીને પહેલથી વળવાને માટે રાજ્યને માત્રાજ્યાના
મુખ્ય શહેરોમા પોતાની માલિકીનાં કારખાના ગણવા પડતા. આને
માટે કાળેલ કારીગરોને બેગા કરવા પડતા (ધણી વખતે તે દૂગના
પ્રાતોમાથી), તેમને દારોગાની દેખરેખ નીચે કામ કરવું પડતું, તેમને

રૌઝ (દરરોજનો પગાળ) આપવી પડતી, અને તેમની પામે તેમની કારીગરીનો માન તૈયાર કરાવવામાં આવતો કે જે વખારોમાં યોગ્ય રીતે મારી રાખવામાં આવતો.

શાહી મહેલના મામાન્ય વપરાશની અને મેજાશોખની અનેક વસ્તુઓ પણ આ રીતે તૈયાર કરાવવામાં આવતી હતી ખાન-ધ-મામાન(ધરખટલાનો ઉપરી અધિકારી)ન એ કાર્ય હતુ કે જનમ-માથી મગતો માવ ખરીદવો અને બાકીનો માન કારખાનામાં એરી રીતે તૈયાર કરાવવો કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે રજૂ કરી શકાય. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં રાજ્યની કેટલી નિશાગ પ્રવૃત્તિ હતી તે આ કારખાનાઓના વીગતનાર અભ્યાસથી જાણી શકાય એમ છે.

પાચમુ, મુઘલ રાજ્યતંત્ર અત્યંત કેન્દ્રિત એકઢઢ્યુ મત્તા હતી રાજ્યાધીશ આખા વહીવટી યંત્રનો શક્તિપૂરક હતો જ્યાં રાજ્યાધીશ અતંત્ર હોય, સર્વોપરિ મત્તા એક જ મનુષ્યમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય, પ્રદેશ વિશાગ હોય, પ્રાંતો વચ્ચેના સ્થવહારના માધનો મદ અને કહિન હોય, યથાનિક અમલદારોની વારવાગ જદલીઓ થતી હોય, અને પ્રજામાં રાજકીય જીવન અથવા તો કાર્યારજની શક્તિનો અભાવ હોય, ત્યાં સરકારી ખતપત્રો અને નોંધોના દગવેદગવા હોય એ કુદરતી છે યુદ્ધનો અમય બાદ કરીએ તો મુઘલ રાજ્ય તે 'કાગઝી રાજ્ય' (કાગળીએ કુશળ) હતુ તેમાં અમલદારોને ધણા ઓપડા નાખવા પડતા—જેના ૨ કાગળોની જારનીસીઓ, હાજરીપત્રકા, વિવરણપત્રકા, નોંધોના પ્રતિહાસના પત્રકો, અભ્યાસપત્રા અને છુમારો તેમ જ હિસાબોની બે અથવા ત્રણ નમ્ત્રો—પૂરેપૂરી કે તાગવણી રૂપે—, એ ઉપરાંત ગાહી સરકારને સમાચારો પૂરા પાડવા માટે જતમ્ત્રો અને ગેપિયાઓનુ ગોઠુ વસ્કર ગખનામાં આવતુ હતુ.

૬

ઝડ, કાયદા અને ન્યાય પ્રત્યે તેનું ધ્યાન આગળના પ્રશ્નોની નિરૂદ્ધ હતું આધુનિક રાજ્યમત્તાનું સૌથી વધારે અગત્યનું માર્ગ ન્યાયવ્યવસ્થા અને સુલેદશાન્તિ જાળવવાનું છે આથી મુઘલ રાજ્ય સત્તા નગણામાં નળાળી અને સમયાનુસાર સુધારણા અને વિદાનમાં લેવા લગત પદ સમર્થ નહોતી અનગત પરદેશી લગનાથી અને આતરૂનિદ્રોહથી દેશનો જ્યાન કરનાનો, અને પોતાના પ્રતિનિધિઓ મારફત શહેરોમાં જામાનનું રક્ષણ કરનાનો તેણે સ્વીકાર કર્યો હતો પરંતુ વિશાળ આમનિત્તારની રહાનું કામ ત્યાંના રહેવાસીઓ ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું હતું તે કામ ત્યાંનિક ચોકાદારો કરતા, જેઓ આમનિત્તારના નોંધે ગણાતા અને તેમને ગામડાની જમીનના ઉત્પાદનમાંથી ગામડાના વતનીઓ નિભાવતા અને રાજ્ય તરફથી આગર ગણતો નહિ, તમ જ રાજ્યની તેમના ઉપર દેખરેખ નહોતી

ગામડાઓની શાન્તિ અને ગ્રામીણી જવાગદારી અર્થીક કરવાને બદલે મુઘલ રાજ્યમત્તા ગામડાના લોકોને તેમની પોતાની અને પડોશના રમ્તાઓના મુસાફરોની માવખિંકતની મલામતી માટે જવાગદાર ગણતી અનગત, રાજ્યનો પ્રતિનિધિ ફોજદાર હતો ખરો, પણ એની હકૂમનો પ્રદેશ એટલો વિશાળ હતો કે બધા ગામડાના ચોકાદારો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અશક્ય હતું તેની ખાસ ફરજ તો ગ્યાનિ જમીનદારોના બચાવ, લૂગારુઓની વ્યવસ્થિત મોડી ટોળાઓના હુમલા અથવા તો જમીનમહેસુલ ખજાનામાં જતી અટકાવાની વિશાળ પાયા ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ-એના વિગત જાળવેલીના નામની નામેનો પ્રતિષેધ કરવો અથવા તેમને સજા કરવી એ હતી

ન્યાયની જાળવણી, મુઘલ શાસકને ન્યાયાર્થિ થવાનું અને પૂર્વદેશોની રૂઢિ પ્રમાણે ખુદની અદાલતમાં જાતે ધર્મીય ચક્રવર્તીનું

વણ પમદ હતુ શાહજહાન અને ઔંગઝેમ અને બુધરાગના દિવસે
 ૧૬૫૨ ન્યાય ભગવાન નહિ, પરંતુ એ દિવસ ન્યાયમલા માટે અનગ
 રાખતા. “ગાદશાહ દેશન-ઝરખામાથી સીવો દીનાને ખાસમા આઠ
 વાગ્યાના મુખારે આવતો અને મધ્યાહ્ન થતા સુધી ન્યાયામને ગિગગતો.
 તે સવામુદ ન્યાયાધિકારીઓ, કાઝીઓ, જાદિલો, મુફતીઓ, ઉલેમાઓ,
 ફતવાગિરો, દાગેગા-ઈ-અદાલત અને મેટવાયાથી બરાઈ જતુ જેની
 હાજરીની ખામ જરૂર ન હાય તેરા મેંદ દરવારોને તેમા દાખલ
 કરનામા આવતો નહિ ન્યાયાધિકારીઓ એક પછી એક ફરિયાદીઓને
 રજૂ કરતા અને તેની ફરિયાદો પેગ કમ્તા બાદશાહ હકીકતોની
 ચકામણી કરતો, ઉવેગાઓને કાયદાકાવનની પૂઠપરજ કરતો અને
 તેને અનુમરીને ઈન્સાફ આપતો. દેશની મવોપરિ મત્તા પામેથી ન્યાય
 મેગવવાને ધણા માણસો બહુ દૂરના પ્રાંતોમાથી આવતા જેમના
 ફરિયાદનામાની તપાસ મૂગ ગથગ ઉપગ ગયા મિવાય યઈ શકે નહિ,
 તેમના પ્રાતના હાકેમ ઉગ બાદશાહ હુકમ લખી મોકલતો કે ‘સાચી
 હકીકતની તપાસ કરો અને કા તો ત્યાજ ન્યાય ચૂકવો અથવા તો
 તપાસછીના હેનાલ સાથે પક્ષકારોને અહીં પાઠા મોકલો’

બાદશાહ વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતો અને કેટલીક વખત પ્રાથમિક
 અદાલતનુ કામ પણ બજાવતો, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ થોડાક જ
 ફરિયાદીઓ બાદશાહી તખ્ત સુધી પહોંચી શકતા અને બાદશાહ
 પણ પોતાના નન્દ આનતા વિરાદોમાથી માત્ર થોડાનો જ સુમદો
 આપવાને વખત ફાજલ પાડી શકતો, જેકે ધણા મુધમ બાદશાહો
 (અને ખાસ કરીને જહાંગીર) આગ્રાના કિલ્લાની બહાર મહેનના
 ઝરખામાથી જમીન સુધી મોનાની સાકળ લટકાવતા અને તેના છેડા
 ઉપગ સામાન્ય લોકા રાગમહેવના હજુરિયા અને સિપાઈસપરાની
 ખુશામદ કરવાને બદલે બાદશાહ મમક્ષ રજૂ કરવાની અરજીઓ
 બાધતા આ પ્રમાણે આ બાદશાહો પોતાના ગજધર્મના પાવનનુ
 પ્રદર્શન કરતા હતા.

કાયદા અને ઈન્સાફના ખાતાની મુખ્ય ખામી એ હતી કે તેમાં કોઈ વ્યવસ્થા નહોતી, નાની અદાલતથી માડી વરિષ્ઠ અદાલત સુધી નિયમિત સળગ યોજના નહોતી. અથવા તો પ્રેરેશના વિગતારના પ્રમાણમાં અદાલતોની પૂરતી નેવગમઈ નહોતી.

શહેનશાહના ઢાઝી-ઉત્તુ-કાઝાત (વડોનાઝી) તરફથી નિમાયેલો એક કાઝી દરેક પ્રાતના મુખ્ય શહેરમાં રહેતો, પરંતુ તેના હાથ નીચે કોઈ નાની કે પ્રાથમિક અદાલત નહોતી અને વિવાદ કરનારો માટે કોઈ પ્રાનિય અદાલત પણ નહોતી. નાના ગામો અને ગામડાઓમાં કાઝી નહોતો અને તેથી તેઓ ઈન્સાફની બાબતમાં નધણિયાતા ખેતર જેના હતા, જોકે તમા રહેનાર કોઈ કઠિયાદી પૂરતા માધન અને શક્તિનાજો હોય તો તે પ્રાતના કાઝી સુધી પોતાનો દાવો લઈ જઈ શકે ખરો.

પ્રાનિય કાઝીના અધિકારનો પ્રદેશ વિગાળ હતો અને તેના કામના જોગવાઈમાં ભાગ પડાવે તેવો કાયદેસરનો મદદનીશ તેને મળી હતો નહિ, તેથી પ્રાતની કરિયાદોના માત્ર નાના ભાગનો જ તે નિકાલ લાવી શકતો. પોતાના ગામને આગળે પ્રાથમિક અદાલત અને વિવાદ માટે પુષ્કળ અદાલતો અને રાજધાનીની જેવટની વરિષ્ઠ અદાલત—ન્યાય મેળવવાની આવી મગમક આધુનિક સમયમાં ગામડાના રહેવાસીને ઘણા આનન્દનો વિષય છે.

એટલા માટે માણુએને પોતાના મતભેદોનો નિકાલ પોતપોતાના ઝગમગમાં જ ન્યાતના પથ મારકતે, ગામની પચાસત મારફતે કે નિષ્પક્ષપાત મધ્યસ્થ (માલી) મારફતે કે છેવટે જ કે વગ લગાડીને કરવો પડતો.

ન્યાયની પદ્ધતિની ઝૂગના અને અપૂર્ણતામાં વળી એ કારણથી વધારો થતો હતો કે બાદશાહનો પ્રીકૃત કાયદો કુરાનનો હતો, કે જેનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ હિંદુસ્તાનની બહાર થયો હતો. આરબ પયગમરને પ્રેરણા મળી હતી તે પ્રમાણે એ કાયદો કુરાનના પાનામાં જ મર્મકાગને માટે જેવટનો નક્કી થયો હતો. પરંતુ કુરાનના શબ્દોના

અર્થ કરવામાં ઘણી મદદને અવકાશ મળેલો અને આ હેતુ માટે આપણા દિંદો કાઝીઓ દિંદની જવારના ઈલામી મજૂતિના મુખ્ય મથકમાં ધર્મનિષ્ઠ મુસ્લિમ બાદશાહો અને પ્રસિદ્ધ મુસ્લિમ ધારાશાસ્ત્રીઓએ આવેલા સુમાદાઓને આધારભૂત ગણના આ પ્રમાણે દિંદનો મુસ્લિમ કાયદો ધારાધોરણોમાંથી નહિ, પણ પ્રેરણામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તેને જીવન પણ એ મૂળ હતો—પૂર્વમાં કદિઓ અમલ કાયદાના સુકાદા અને ધારાશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય, જેકે આ બંને માં કુરાનનો અપાર્થ કરવાને માટે હતા, અને ખુદાઈ કિતાબમાં લખાણમાં નવો મિદ્દાન્ત કે નિયમ ઉમેરવો નહિ એમ મનાવવાને આમલ કરતા હતા.

દિંદો—મુસ્લિમ કાયદાના ત્રણ મૂળ સાધનો દિંદમદ્દાગના હતા. દિંદુમ્માનના કાર્લ પણ બાદશાહનો કે કાઝીનો સુમાદો એટલે પ્રમાણ-જાત ગણનામાં નહોતો આવતો કે જેનાથી કાયદાનો ઈર્મ સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરી શકાય કે કુરાનના ઈર્મ અમ્પટ શર્ફનો અપાર્થ કરી શકાય, અથવા તો કુરાનમાં ખામ ગીતે જે જાળતોનો અભાવેશ ન થયા હાય તે જાળતોમાં કુરાનના ઉદ્દેશને અનુમરી કુરાનના કાયદામાં ઉમેરો કરી શકાય.

આથી પ્રમાણજાત આરમ લેખકોના લખાણોમાંથી મજૂલીત કરેલા ઈર્મનામી કાયદા અને સુમાદાનું એકીકરણ પોતાની પામે ગળવાનું દિંદના કાઝીઓને આવડ્યુંકે થઈ પડ્યું હતું આના એકીકરણો રખતોલખત તૈયાર કરવામાં આવતા અને મુસ્લિમ કાયદાના આરમ પ્રદાયો—હનરી, મગખી, શયી અને હનગની—માંથી બાદશાહ જે પમલ કરે તે પ્રમાણે આ એકીકરણનું અરૂપ જુદી જુદી જાતનું ધડાતું દિંદમાં હનરી મપ્રદાય જુનવટનાગો ગણાતો આપણા દેશમાં છેલ્લું એકીકરણ—ફતવાએ આલમગિરિ—એ વાખ રૂપિયાના ખરચે બીરગ-ઝેળના હુમર્યા ઉમેગાઓની એ- સમિતિએ તૈયાર કર્યું હતું આમ દિંદનો મુસ્લિમ કાયદો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થતા માટેની સક્તિ ધરાવતો નહોતો, અરજ્યતાન અને મિમરના કાયદાના વિચારોના ફેરફારોનું

પ્રાતિગિય તેમા પડે તેના અને તેના જ ફરકાર તેમા દાખલ થઈ શકતા હતા.

મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં અબ્બાસીઓ સાગી પેડે બનણે કે જે મુઘલ રાજ્યમા ધાર્મિક ન્યાયની અદલ સામાજિક કાયદો નિર્માણ થઈ જાય છે અને જાનરતો દરબારને પ્રાપ્ત કરે છે અને જિનમાઓ (ધર્મશાસ્ત્રીઓ) જ ધારાશાસ્ત્રીઓ બની શકે છે.

હિંદુ ન્યાયોની અદલતો અને પચાસ જે મામાન્ય કાયદા પ્રમાણે ન્યાય ચુકવતા હતા તે વિશે આપણને ઈ માહિતી મળતી નથી. અથવા તો અકબરે જે આદાલત ન્યાયમંત્રીઓ આપી હતી કે જે મનુ અને ળીમ્ન સ્મૃતિઓને અનુસરીને કાયદાના ચુકાદા આપતી હતી તેની પણ વીગતો મળતી નથી. આ કાયદાનું એકીકરણ જેને નેથેનિયન ળી હોલ હેડ ગૃહસ્થાશ્રમનો કાયદો કહે છે—તે હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રોના નિયમો અને ધાર્મિક આગાઓનો એક અવ્યવસ્થિત મંત્રણ હતો, અને તેના આધારે મુઘલ સમયના અતમા હિંદુ ન્યાયાર્થીઓ વિનાદો દાખલ કરતા હતા.

૭

રાજ્ય સામાજિક ફરજોનો અસ્વીકાર કરે છે

પ્રાતિગ વહીવટ વિશે થાકુક હેસાન જ રહ્યું છે. પ્રાતના મધ્યે આર્થિક ચુકાદા, દીના અને કાઝીનો કારોગાર શાહી સરમનાના હાદ્દોવાળી પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતો હતો એક યુરોપી લેખકે લખ્યું છે તે પ્રમાણે “દરેક સુબાનાર પોતાના પ્રાતમા બાદશાહ પ્રમાણે વર્તવાને પ્રયત્ન કરતો હતો.”

પરંતુ સોફા માન્નાસ કરીને ગામના-રાજકીય અને આર્થિક જીવન. વવહાર મજબી માર્ગ પણ હેસાન મળી શકતો નથી અને તેના માટે પૂરતું કારણ છે જે આગળ ચર્ચામાં છે તે પ્રમાણે રાજ્યમંત્રી

તે મગધમાં માત્ર પોતિમી કરતે મગધીને અને મહેમુદની સૂનાન કરીને જ મતોષ માનતી અને કર્ષ પશુ આમાર્જિક કાર્ય ઉપાડતી નહિ અથવા તો ત્યાસુડી જમજમરીનો શુનો ન થાય અથવા શારી મત્તા વિગ્રહ ધ્યાનિક જનેડા પામે ન થાય ત્યાસુડી આમડના રહેનારીઓના જીવનમાં માધુ મારતી નહિ જે રાજ્યમત્તાને ફેરાન ન કરે તો દરેક ગામકુ મગધની દખનગીરી મિરાય પ્રાચીન પ્રજાવિકા પ્રમાણે પોતાના જીવનનો ગાન વ્યવહાર ચનાવવાને અવતન હતુ આમાર્જિક પ્રગતિમાં, પ્રગતિ આર્થિક પ્રિમમમાં, સાદિત્ય અને કલાની વૃદ્ધિમાં, (મિવાય કે જાદશાદના ખાનગી ગૌરવ માટે) અથવા તો અત્તાવલેવાની સુધાગણા (મિવાય કે લરકરી જેતુ માટે) માટે, કાર્યારણ કલાને મગધ પુનઃનુ નમાનુ આ બધા કાર્યો જે કરવામાં આવતા તો તે ખાનગી માદખને આભારી હતા ત્યા વ્યવસ્થિત પ્રામપચાયત દોષ ત્યા આ બધા કાર્યો ગામનો મુખી અથવા તો ગામના આગેવાનો કડતા હતા અને બીજા અગ્રોએ ધ્યાનિક જીવનનું મન્દચાન જમીનદાર કે નાનો રાજા હતો.

મિશુ પ્રિગતના જન્મ પહેલા અદીમો વર્ષ ઉપર બીજા મમાદ્ અગ્રોએ સોમના જીવનમાં પગપકારી દખન અને મુરખીવટની દોરણીની જેરી નમ્યનીતિ દાખલ કરી હતી તેરી અકમરના પડીના મુગલ જાદશાદાએ ધારણ કરી નહોતી પ્રાતના મુખ્ય શહેરની બહાર ત્યા ત્યા ધ્યાનિક મુલન અમલગરોએ ધ્યાનિક જીવનમાં આતિ ઉત્પાદભરી પ્રગતિ જતાવી હતી, ત્યા ત્યા તે ઉપરિ અધિારી આ મા પ્રગતી વિગ્રહમાં અને લાભ મેળવવાના દુષ્ટ આશયથી અથવા પતપાતના હેતુથી તેમ કમમાં આવતુ આવી દખનગીરીનું પરિણામ હમેશા ખરાબ આવતુ

મધ્યકાનની ગિચમઝૂતિના અવરૂપવાળા અને બિન્ન બિન્ન પ્રકારની વનિઓથી સમેસ ચીતાર્ધ આમાલ્ય જેવા સામાન્યો દેહી નહા તે એટલા જ કાગળથી કે મધ્યમ રાજ્યમત્તાએ પ્રામ

વિસ્તારોને હક્કપણથી સ્વતંત્ર રાખ્યા હતા અને ત્યાંના લોકોને લસ્કરની ઠરાવેલી મજ્યા અને મહેસુલનો નક્કી કરેલો ભાગ આપ્યા કરે, તો દરેક વિસ્તારના લોકોને પરપરાગત રૂઢિ પ્રમાણે જીવનવ્યવહાર સાચવવાની છૂટ આપવામાં આવતી હતી.

તેથી, તે કમ્પક સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જેવી સત્તા હતી, પરંતુ આવું સ્વરાજ્ય ભોગવતા ભૌગોલિક વિસ્તારો એટલા નાના હતા અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ માત્ર આમસંકાર્ધ અને સામાજિક વ્યવસ્થા હતી કે મુઘલ સામ્રાજ્યના ગામડા અને નાના ગામો મથાનિક સ્વરાજ્યને ખાસે આમસ્વરાજ્ય ભોગવતા હતા એમ કહેવું વધારે વાજબી ગણી શકાય. રાજકીય સ્વતંત્રતા અને પ્રજાના હિતાર્થે કરવેરાની વ્યવસ્થાના (ન્યાત અને મંપ્રદાયથી અલગ) અભાવે, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હોઈ શકે નહિ.

પ્રકરણ ૨

:૧:

રાજ્યકર્તા અને ખાતાના ઉપરિ અધિકારીઓ

ઉ રાજના કાયદા પ્રમાણે રાજ્યકર્તા જ એકલો અમીર ઉચ્ચ-મુખીન ન્યાયાલય આપ્યા ધર્મેનિષ્ટ થોડોનો અત્તાધીશ છે અને તે પોતાની કચ્છને આદા કરવામાં મુશ્કિલોની જગ્યાને જવાબદાર છે. પરંતુ રાજ્યમાં અથવા મતિમંડળ થોડોને જવાબદાર હોય અને રાજ્યકર્તા ઉપર કાબૂ ધરાવે અને તેનો ન્યાય કરે તેવી જંધાગણ્યુક્ત યોજના મુશ્કિલ દેખામાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નહોતી અથવા તો તેનો વિચાર મગ્ગો પણ કોઈના મનમાં આવ્યો નહોતો. મુશ્કિલ રાજ્ય-મત્તા તરફથી લશ્કરી રાજ્યમત્તા હતી, અને તેના અસ્તિત્વનો આધાર રાજ્યકર્તાના સ્વયં-અધિકાર ઉપર હતો. રાજ્યકર્તા લશ્કરનો પણ સર્વમત્તાધીશ હતો. રાજના મત્તાધીશના અધિકારે પણ એવા જ હતા, પરંતુ રાજના રાજ્યમંત્રાગણ અનુમાર, રાજ્યના કાર્યો માટે રાજ્યમાંની મજૂરી અને મુખ્ય અધિકારીઓની પ્રજા તરફથી થતી ચુંદણી એ જો જાણતો. મત્તાની મત્તાના ઉપર કાબૂ મળવાને યોજનામાં આવી હતી, જેને વહેવારમાં એ કાબૂ મળી વખત કાગળ થતો નહિ આવે. કોઈ મળુ મિદાન્ત તરીકે પણ મુશ્કિલ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો, જેને વહેવારમાં રાજ્યકર્તાના કાર્ય ઉપર મુશ્કિલ લશ્કરના ગયની અને સામાજિક અવવાદ મેળવવાની અનિશ્ચયની વાંચવાર અમર થતી ખરી.

ખરેખર, રાજ્યકર્તાને કુશળતા કાયદાના બંધક તરીકે અને તેથી રાજ્ય કરવાને નાવાયક મળીને તેને પદમ્પટ કરવાનો કનવો કાઢવાનો ઉલ્લેખોને અધિકાર હતો પરંતુ આ કતલાને અગમમાં

મેવયાનું એકનું એક માધ્યમ માત્ર બળવો હતો એક રાજ્યને શાન્તિથી પદબ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યાએ ગીઝને ગાદીએ બેસાડનાર માર્ક બંધા રજીમરનું મહા અસ્તિત્વ ધરાવતું નહોતું સાચે જ એક શુભગી સુન્તાનને સફળતાપૂર્વક ખસેડવો હોય તો વધારે મળળ વરકરના ખીમળનાળા નામધારી દાવાદાર માણ્યમને તેની સામે ખડો કરવાની જરૂર રહેતી રાજ્યનું નિમણુદ્રી વરમ્મર તો ન્યાયિત રાજ્યકર્તાનો હુકમ માનવાને બધાયેલું હતું, અને નહિ કે ઉક્તમાઓ કે મનિમહાનો હુકમ માનવાની તેની ફરજ હતી

મુઘલ બાદશાહને કોઈ નિર્માન મચિયમદળ હતું નહિ વજર અથવા દીવાન એ બાદશાહના હાથ નીચેનો સૌથી ઉપરિ અમલદાર હતો, પરંતુ બીજા અમલદારો કઈ તેના જોડીદાર ગણાય નહિ ગ્રપ્ટ રીતે તેઓ તેનાથી જીતરતા દરબખના હતા અને તેઓ સચિવો કહેવા કરતા મનીઓ (સેક્રેટરી) કહેવાનાને વધારે લાયક હતા, કાગળ કે તેમનું લગભગ બધું કામખાજ વજર તપામી શકે તેમ હતું, અને બાદશાહી ફરમાનો તેની માન્યતા જ તેમને મળતા હતા.

રિવાજ એવો હતો કે બ્યારે બાદશાહ દીવાનેખાસનો દરખાસ ભરનો, ત્યારે મુખ્ય બક્ષી, મુખ્ય કાઝી, ખાને મામાન અને મેનાપતિ જેવા મોટા અધિકારીઓ વજરની માથે હાજરી આપતા અને તેમની પશ્ચ સલાહ સેનાતી પરંતુ પશ્ચ અગત્યના પ્રશ્નોનો નિકાલ તો બાદશાહ અને વજર એકબા જ કરતા અને તેમની જાણુદાર જ તેમ કરતા. એ કહેવાની બાએ જ જરૂર છે કે સચિવો કે વજર જાતે પશ્ચ રાજ્યની મુશ્કા હાર કાળુ ધરાવતા નહોતા તેઓ સલાહ આપી શકતા, પશ્ચ મત આપી શકતા નહિ અને તેમની નોકરીની અગ્નિગતા અને પરતતતને વીધે બાદશાહ રપ્ટ રીત ક્રિધે રમ્તે જતો હોય તાપશ્ચ તેના બોલવાનો વિરોધ કરવો તે તેમને માટે અશક્ય હતું આ પ્રમાણે રાજ્ય એક માણ્યમની સત્તામા હતું અને ઔરંગઝેબ તના મમકાલીન (ફાન્મના) ઔમ્મા લઈ રાજ્યની માફક પોતે જ પોતાનો વજર હતો

આ ઉપરથી જાણાશે કે આધુનિક અર્થનું મચિનમડળ મુઘલ પાદશાહને હતું જ નહિ તેના સચિવો માત્ર મત્રીઓ જ હતા અને તેઓ માત્ર પાદશાહની ઇચ્છાને વીગતનાર અમલ જ કરતા, પણ તેઓ નમ્રતાભરેલી મગજનટ અને ગર્ભિત ચેતવણી સિવાય તેની ગજનીતિને અમર કરી શકતા નહિ, જે તે તેમની મજાહને અવમાને તો તેઓ કદી નોકરીનું રાજીનામું આપતા નહિ. ટુકામા, જ્યાં પાદશાહ જોકામ હોય, ત્યારે જ તેઓ રાજ્યનહીવટની દોરવણી કરી શકતા આવે. મચિનમડળનો કાળુ રાજ્યમધારણના (એનું અગ્નિતન ન હોવા છતાં એ નામ જે હ વાપરી શકુ તો) હાર્દની વિરહ હતો, એજો સ્કેમન મમયના ઇગ્નાડના રાજ્યતત્ત્વો કાળુ વાઈટ ને જીમોટના હાથગા હતો તે વખતે જેવી આરાજકતા હતી, તેની મુદન સગયની ગિચિ હતી.

મુઘલ પાદશાહની મજાની વિરગ્યતાનો તોય એટલા ઉપરથી ચર્ચ શકશે કે તે ગભ્ય અને ધર્મ મનેમા મર્વમતાધીશ હતો. દંડ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જોઈએ તો દરેક મુઘિયમ ગભ્યમર્તી પોતાના મગનો ખસીક છે આયત્તા તો વધર્મીઓ ઉપર મત્તા ચલાવનાર પયગમનો છેલ્લામા છેલ્લો વારમ છે, અને જ્યાંસુધી ફુગનના ધર્મશાસ્ત્રીઓ (ઉવમા)ના આજ્ઞાપત્રથી તેને પદ્મષ્ટ કરવામા ન આવે ત્યાંસુધી તેની સત્તા સર્વોપરિ છે.

ખીજત ગધા મુઘિયમ રાજ્યકર્તાઓની માફક મુઘન બાદશાહો જોડ કાય કરતા—રાજન તરીકે તેમના ગભ્યના ગધા લોખે ઉપર રાજ્ય ચલાવવું અને તેમની પ્રજના એક ભાગના ધર્મપ્રચારક અને ધર્મગ્રક્ષક તરીકે વર્તવું. તેથી તેઓ પ્રજના મુઘિયમ વિભાગ પામેથી કર લેતા કે જે દરેક માણુમની કમાણીના પાચમા ભાગ જેટલો હતો. આ કુળી રકમ વધર્મીઓના હાથ માટે વાપરવાની તેમની ફજ્જ હતી—જેમકે મનીદો ગધાસી, મનગહનો અને ધર્મશિક્ષકોને વર્ષામન આપવા, કમગે અને દર્ગાહો નિભાવવી, ગરીબગુરુગાને

જોગત કરવી અને મુઝિંગ કન્યાઓને સ્ત્રીધનની જોગવાઈ કરી આપવી. આ જઠાતની રકમ જમીનમહેસૂલ અને દાણમહેસૂલની માફક જ ખજાનામાં ભરવામાં આવતી આફસાદની ગભરૂ અને ધર્મ ઉપરની સત્તાનો મીઠી મારો દાખલો એ દકીમત ઉપરથી મળે છે કે પાછળના સમયમાં મુઝિલમ રાજ્યકર્તાઓ જઠાતની રકમ અગત્ય અર્થમાં અથવા તે ગભરૂકારભારના મામાન્ય અર્થમાં વાપરી નાખીને તેમની મોપરતનો દુરુપયોગ કરી શકતા.

:૨:

મુખ્ય ખાતાઓ અને તેમના ઉપરિ અધિકારીઓ

રાજ્યકર્તાના આધિકાર, મતિવોના દરજ્જા અને રાજ્યમત્તાના ઉદ્દેશ મંજૂરી આટલું જમ છે. દરે આપણે ગભરૂવહીવટી તર્કનો નીમનવાન અભ્યાસ કરીશું.

મુખ્ય ગભરૂના મુખ્ય ખાતાઓ આટલાં હતાં:—

- ૧ વહીવટીયાનના હાથ નીચેનું મહેસૂલ અને ખજાનાનું ખાતું
- ૨ ખાને સામાનના હાથ નીચેનું સાદી મુદત્તવગ્યાનું ખાતું.
- ૩ મીન બક્ષીના હાથ નીચેનું લશ્કરી ખજાનું અને હિમાળી ખાતું
- ૪ મુખ્ય કાઝીના હાથ નીચેનું દીવાના અને ફૈજદારી ન્યાયનું ખાતું
- ૫ સદર અમીનના હાથ નીચેનું દેવગ્યાન અને ધર્મોદા વહીવટનું ખાતું
- ૬ મુહતાસિબના હાથ નીચેનું જાહેર મદદગારનું ખાતું

આના કંઈતા નાનાં પણ લગભગ એટલા દરજ્જાના ખીસ્તો એ ખાતાં પણ હતાં —

૭ મીર આતિશ અથવા દારોગા-ઈ-તોપખાનાના હાથ નીચેનું તોપખાનાનું ખાતું

૮ દારોગા-ઈ-ડાક ચોકીના હાથ નીચેનું ટપાલ અને જામૂમી ખાતું

દારોગાના હાથ નીચેના કારખાના સ્વતંત્ર ખાતા નોંધતા તેમાના ધણીખન ખાતોમામાનના હાથ નીચે દતા.

: ૩ :

વજર

વજર અથવા મુખ્ય પ્રધાન માનાઈ હાનગ હોય તેમ જણાય છે અને તેની પાસે રાજ્યવહીવટની ખાસ કોર્ટ શાખા હોય એમ મેમ નોંધેલા. અવગત, તે મહંસૂબી ખાતાનો ઉપર અધિકારી હતો, પણ ન તો દીવાન તરીકેના હોદ્દાની કમીએ તેમ છતાં, જ્યાં દીવાનો કમી વજર નોંધેલા અને કેઈ પણ હિદ્દ દીવાનને વજરનો જિંયા છુટકામ આપવામાં આવ્યો હોય તેમ આપણા વાચકમાં આવ્યું નથી.

અમલ તો વજર મહેસૂલી ખાતાનો વરિષ્ઠ અધિકારી હતો અને મગયના વહેવા માથે તેમાં હાથમાં ખીમ્મ ખાતાઓનો માખૂ પણ ધીમે ધીમે આવ્યો માત્ર જ્યારે મગ્યકર્તા નાબાયક, મોજબો કે અગીર ઉમરનો હોય ત્યારે વજર લશ્કર ઉપર મરતા ધરાવી શકેતો. આ પ્રમાણે મળતા તો વજરનો હોદ્દો મુટકી હતો અને લશ્કરી કાખૂ તે અસાધારણ પ્રગણે જ ધરાવી શકેતો, અને તે જાદગાહી નમનાર્જનું ચિહ્ન હતું અવગત, મુઘવાઈના ખીમ્મ જિંયા અમલદારોની માકક તેને લશ્કરની આગેવાની પણ લેવાની હતી અને ઘણી વખત તો નાની ચટાઈમાં તે આગેવાની લેતો પણ ખરો પરન્તુ જાદગાહની દબૂર-મા તેની મરત દાજ્જનીની જરૂરિયાતો વીધે વાગ્યા મગ્ય મુદ્દી ચાલે

તેના કે બાદશાહી જાણીથી બહુ દુન્યા પ્રદેશમાં આવતા લશ્કરી કાર્યોનો દવાઓ લેવાનું તેનાથી જની શકતું નહિ.

વજીરની કચેરીમાં ગધા મહેસૂલી તુમારો, પત્રો અને ખરીતાઓ પ્રાપ્તગાથી અને મુદ્દલ્લેગાથી આવતા ષ્ટનાક ઉત્તમના પ્રમોગના રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ તે કામ કરતો. તે પોતાના નામની પણ બાદશાહના કહેવાથી 'આગ્રાનુમા' (દુબલ ઉત્તમ) કાગળો લખતો. (નાની રકમો અથવા તો પહોળા મજૂર થયેલી રકમો મિ. ૧૫) પૈમા નામનાના બધા દુકમો ઉપર દીવાની સદીની આરક્ષકતા રહેતી અને (મુદ્દલ્લેગા લશ્કર કે શાદી કરાખાના મિ. ૧૫ની) જા'ની રકમોની સુકાળી પણ તેના ખાતા મારફતે જ થતી વળી, મહેસૂલની વમુલ્લાત નિશેના બધા પ્રશ્નો નિકાલ દીવાન કરતો, અગત્યની બાબતોમાં તે બાદશાહી મલાલ લેતો અને ખજાનાની દાખલનો હંનાલ લખતો. ખત પેશ કરતો. મુઘલ મમયના ષ્ટલાક મશહર વજીરો હાજરી ના મદદગારીઓ હતા અને તેઓ પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને પોતાના માલિકની વતી બાદશાહી ખતપત્રો લખીને બાદશાહના મારો તરીકેનું કામ પણ ખજાનાના દવા.

ફાત્સના મધ્યકાલીન હનિદાસના રાજમહેલના મેયરોની માફક બીગમગેના નગણા વજીરોના જ વજીરો રાજ્યના ખરેખરા રાજ્ય-કર્તા થઈ પડ્યા હતા.

૪

બક્ષી

મુઘલ રાજ્યતંત્રના દરેક અમલદારને અમુક મધ્યાના ઘોડે-મસારોના ઉપરીનો ઇતકામ મળતો હતો એ ઇતકાળ તેનો પગાર અને દરજ્જો મળવાનું અમલદારનું સાધન હતું. એનો અર્થ એ નહોતો થતો કે તેને ખરેખરા એટલા ઘોડેમસારો પોતાની નોકરીમાં રાખ-

વાના દત્તા આ પ્રમાણે મિદ્ધાન્તમા તો મુદ્ધા અમલદારો પણ વચ્ચરી ખાતાના જ દત્તા અને તેથી તેમના પગાવપત્રો તપાસવાનું અને મળતું કાગળનું કામ સમજાવના જણીઓ જ કરતા જેમ જેમ નામનાઓ વિસ્તાર થતા ગયા, તેમ તેમ આ જણીઓની મર્યાદા પણ વધતી ગઈ અને આખરે ઔરંગઝેબના વખતમા એક મીઠ જણી હતો અને તેને ત્રણ મદદનીશ જણીઓ હતા.

યુદ્ધમા જાતગનાં દરેક વચ્ચરને પ્રમો પ્રમો નીમેલા મેનાધ્યક્ષના હાથ નીચે મુકવામા આવતું આ મેનાધ્યક્ષ માધ્યમથી રીતે જાનના સુધી ગતવશી હતા, જેના ઉપર આધેક ઉગરનો ઉમરાવ દેખાવ ગમતો હતો. એકે ધણા પ્રમોએ મિયાદમાવાર મદદગવાળા અમલદારો વિશે આપણે વાગીએ છીએ, પરંતુ તે માત્ર માનાર્દ પદની હતી અને તે ધરાવનાર ખર્ચ રીતે આખા મુધવાર્ષ સરકારની મંદારી ભોગવતા નહિ. બાદશાહ એકલા જ ખર્ચખર્ચ મિયાદમાવાર હતા.

તોપખાનાની શાખા મીર આનિશ અથવા બાદશાહના મલખીના દારોગા-ઈ-તોપખાના નામવાળા અમલદારના તાગામા હતી. માત્ર તોપચીઓ એકલા નહિ, જટ્ટકદાગે પણ તેના તાગામા હતા યુગેપના તુર્કશોકોનું તોપખાનું મુધવાર્ષ તોપખાના કરતા વધારે ચંદિયાતું અને અમરદારક હતું, તેથી મુધવ બાદશાહે પોતાના મીર આનિશ તરફે તુર્ક આસાબ્યમાથી કે હંવટે ઈશાનમાથી પણ મળે તો તેવો અમલદાર લાવવાને પ્રયત્ન કરતા હતા. એકદરે દિલ્લા મુગલમાનો તોપખાનું ચલાવવાને તફન નાજાયક હતા, અને આ ખાતુ તુર્ક અને ફિરંગી તોપચીઓ અને તોપો જનાવનાગથી ભગર્ષ મધુ હતું અને બુદ્ધેલા, કમ્પોટણી અને જકમરિયા દિલ્હ જાનિઓમાથી જટ્ટકદાગની જગની થતી હતી યુદ્ધક્ષેત્રના દરેક સરકારમાં ખામ મીઠ આનિશ ગેને હતા.

વિવિધમ દર્શનના 'દિલી મુલકોનું વરકર' એ નામના પુસ્તકમાં આ વિષય મંમંધી મપૂર્ન વીગનો આપી દેવાથી વચ્ચરી ખાતા મંમંધી બદો દૂં વિગેલ વિવેચન કરીશ નહિ.

:૫:

ખાન-ઈ-સામાન

ખાન-ઈ-સામાન મુલકાર્થનો ધંજા અગત્યનો અમલદાર હતો, કારણ કે તે જાદશાદના ધરખટલાનો હિતની દત્તા અને તેની મુન્ના કરીઓ અને ચદાર્થઓના તેની સાથે રહેતો જાદશાદના બધા હજુ રિયા આ અમલદારના નાગામા દત્તા અને જાદશાદનું રોજિંદું ખર્ચ, ખોરાક, તબૂઓ, મરમામાન વગેરે ઉપર તે દેખરેખ રાખતો હતો ખાનસામાન મોટા વિશ્વામને પાત્ર હતો અને બારે લાગતગ ધરાવતો હતો, અને ખાનસામાનભાથી વજીરોની નિમણૂક થવાના ધણી દાખવા છે.

:૬:

ન્યાયખાતુ

‘આતુ જમાનાના ખલીફ’ તરીકે જાદશાહ વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતો અને ખુદશારે ઇન્સાફની અદાવતો બરતો, અને થોડાક પગલ કરેલા મુકદ્દમાની તપાસ કરતો. પરંતુ તેની અદાલત પ્રારંભિક નહોતી પણ ચોથી છેલ્લા વિવાદ માટેની હતી ફેજાફારી મુકદ્દમાઓમા મુખ્ય ન્યાયાધીશ કાઝી હતો અને મુઝિમ કાયદા પ્રમાણે મુકદ્દમા ચલાવતો. મુમલમાન-મુમલમાન વચ્ચેના મુકદ્દમાઓ એકમા જ નહિ, પરંતુ જેમા એક પક્ષકાર મુસલમાન હોય તેવા અગત્યના મુકદ્દમાઓ નાઝીની અદાવતમા દાખલ કરવા પડતા ખારાશાઅ ઉપરનાં અરખી પુત્રોને અવલોકન કરીને આવતા મુકદ્દમા માટે કાયદો ખોળી કાઢનાર મુફતીની મદદથી કાઝી ગુનેગારને સિક્કા કરતો નાઝીનો હોદ્દો બહેણી મત્તા અને બિનજવાબદારીવાળો દરજ્જો ધરાવતો હોવાથી, કુદરતી રીત જ તેમા ઘણો મકો પેરો હતો અને થોડાક માનનીય

જાપનાદો બાદ કરતા મુધનાઈના ગધા કાઝીઓ વાચનુશત લેવાને પ્રખ્યાત હતા સામ્રાજ્યનો વરિષ્ઠ કાઝી મઝી-ઉત્-કુઝાન કહેવાતો અને શાહી ઝામણીના કાઝી તરીકે બાદશાહની સવારીમા માથે રહેતો દરેક પ્રાતના મયકે પછુ એક કાઝી રહેતો, જેની નિમણુક મુખ્ય ઠાઝી કરતો આ જગ્યાઓ ઘણી વખત દુશ્વત લઈને વેચનામા આવતી અને મુધલાઈમા કાઝીતુ ન્યાયખાતુ એક કહેવતરૂપ અને નિંદાને પાન થઈ પડ્યું હતું

નવા કાઝીને નીમતી વખતે દીઠાઠા આ પ્રમાણે રીતસરનું સૂચનાપત્ર આપતો 'ન્યાયી, પ્રામાણિક અને નિપક્ષવાતી થજો પક્ષકારોની હાજરીમા, અદાવતના મકાનમા અને રાજ્યસત્તાના મયક મુકદ્દમા ચલાવજો

'જ્યા તમે નોકરી કરતા હો, ત્યાના લોકો પામેથી ભેટમેગાદ લેશો નહિ અને માનઅકરામતી ગિજનમમા ભાગ લેજો નહિ

'તમારા હુકમનામા, વેચાણખાત, ગીરોખાત વગરે કાયદેસરના ખાતપત્રો ધ્યાનપૂર્વક વખજો, જેથી ભણેના માણસો તેમાથી ઈત્રો માગીને તમારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડે નહિ

'ફક (ગરીબાઈ)ને તમારી ફક્ષ (ગૌરવ) ગચ્જો

મુકતીને તોરાતદિનમધારાશાસ્ત્રના પુસ્તક અને જેમાથી દુષાન્તો જાણી શકાયતેના મુકદ્દમાના હેવાલા વાચના પૂતા જો તેને એમ નામે કે ઉપગી કાઝીએ આપના ધારેલો ફેમવો બધા પહેવાના ફેમનાની નિરુદ્ધ છે તો, તેણે તેને વિનયથી કહેતું જોઈએ કે, 'માફગ, અમુક અમુક પુસ્તકમા આવી જગતના મુકદ્દમાનો આ પ્રમાણે ફેમવો લખેતા કે એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી આપ આપનો ચુકારો આપો તો મારે '

મુશ્તીએ દુરસદના વખતમા કાયદાના નિદતાયુક્ત ફેમના અને ન્યાયના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચાઓની નકવ પ્રમાણજૂન પ્રયોમાથી કરવી જોઈએ, જેથી કરીને તેને યોગ્ય પ્રગણી મળે સન્તપુરમે, નિંદાનો અને ત્યાગી પુરોજને ભગણપોણુ ગાટે બાદશાહે કે શાદમદાઓએ

નિરૂદ્ધ જઈને મરેલા નાનો ભાગ મધ કર્યો છ કે નહિ અથવા રગ્તા રોક્યો છે કે નહિ, અથવા તે બધ કરેલા ગુના હિર કચરો નાખ્યા છે કે નહિ, અથવા તે જાહેર વ્યવહાર માટેનો મગ્ગરની જમીનનો કોઈ ભાગ દબાવીને ત્યા ફુજન કરી છે કે નહિ તેની તપાસ કરી, એની ગાગતોમા તમારે નિયમોના ભંગને દૂર કરવાનું મહેલુ

‘શહેરોની અદર માદક પીણાના વેચાણની અથવા તનાયફે (વેચ્યાઓ)ના રહેઠાણની પરવાનગી આપવી નહિ, કારણ કે તે પવિત્ર કાયદાથી વિરુદ્ધ છે

‘કુરાનની આજ્ઞાઓનો ભંગ કરે તેમને સારી શિખામણ અને એનરબ્લી આપવી પહેલા સખતાર્થ કરવી નહિ, કારણ કે તેઓ કદાચ તમારા માર્ગમા અડચણ બની કરે. પહેલા આ સોકો ૧૧ આગેવાનો ઉપર સૂચના મોકલવી અને જો તેઓ તેના ઉપર ખ્યાલ આપે તો તેગની હકીકત હામ્મ તરફ મોખ્ખરી’

૮

માહિતીનાં સાધનો

મુઘલ રાજ્યવહીવટના તત્ત્વો માહિતી મળતી જ અસલ સાધનો આપણી પાસે છે તેનું હવે વર્ણન કરીશું અને સમીક્ષા કરીશું તેમાનું સૌથી વધારે જાણીતું અને અમેજી ભાગ જાણીતું નામકા સહેવાઈથી મેળા ૧૧ શકે તે સાધન અમુન ફૂલ ફૂલ અમન-ઈ-ખાખરી છે, તેનું ભાયાન્તર જલોમ્મેન અને જરેટે ત્રણ ભાગમા કર્યું છે આ પ્રથ પાઠગની બધી શાહી ખુસ્તિકાઓનો પૂર્વગામી અને આર્ષ હોવા છતાં, તે ૧૧ અદર ઘણા દોષો છે એના પ્રકારના હિદમાના પ્રયોગો તે પહેલો હતો અને જે સમયે નવો મુવવ રાજ્યવહીવટ અર્ધો જન્મેલો હતો તે વખતે લખાયેલો હતો આથી લાગા સમયથી ગ્રંથપાચેલા રાજ્યમા અનુભવી અમનદારો શ જરતા હતા તે વિશે નહિ, પણ કોઈ અમનદારે

પોતાનો નો આદર્શ રાખવો તે અમુન ફૂન આપણને બતાવે છે વળી તે એક પ્રૌઢ આનંદાગ્રિક છે, અને તેને મન દર્શાવત જાણનાની હોય ત્યારે પણ તે તેને અનકારો અને આશ્ચર્યના સંદેશો દેવાની એ દારી દે છે જોકે તેના અથવા આવેના આકાશનો વિભાગ વીગત વાર અને આકાશ છે, તોપણ તે નાન્યવકીવટના તત્ત્વ શુદ્ધ અને અરેખ ચિત્ર દોરનામાં આપણને માત્રી મદદ કરતો નથી અર્થનો આર્થનાત્મક ભાગ આપણે વાચતા હોઈએ ત્યારે અપ્રપ્ત અને અમલવિત ચિત્ર જોવાથી જે પ્રમાણે અપ્રમનના થાય તે પ્રમાણે આપણે અપ્રમન થઈએ છીએ

તે અથવા બહુ મોટું કદ અને તેમાંના મોટા ભાગના લખાણના નિરૂપણોગીપણને લીધે અકમરના વસાવેના સંભવમાં એના જેવા બીજા અથવા લખવાનું કે આ નિર્મિત-અકમરનીને અથવા અપ્રપ્ત આપવાનું યોગ્ય ધારનામાં આપણે નહિ હોય આગવદારોની જરૂરિયાત માટે અમુન ફૂનની સૈવીથી નિરુદ્ધ સૈવીમાં દત્ત-હિન્-અથવા નામની પોથીઓની એક શ્રેણી તૈયાર કરવામાં આવી હતી આમાં જ, જેમાં પ્રકારના ફક્ત એનાં મમલ છે અને તેમાં હજારો, આકાશો અને યાદીઓ પુ કા પ્રમાણમાં છે અને વર્ણનાત્મક દર્શી ત નથી, તેમ જ હાથે જ એકાદુ વાક્ય પૂર્ણ સ્વરૂપમાં દશે (વે પડીના માગમાં સ્વાયેલા સૂત્રોની તે યાદ આપે છે) આવી નાની પોથીઓ મહેનાડથી મુધારી સમતી અને પાઠના નાન્યમાં અથવા અપ્રપ્ત જાણી શકાતી સુખાનવા રીત એવી હતી કે દરેક પ્રમુખના અનુધાનની દર્શાવત ઉમેરનામાં આવતી અને એ રીતે મમલાનુકૂળ જનાનામાં આવતી આ માટે છેવટમાં છેલ્લી દત્તરપોથી આપણને સ્વાયેલા વધારે ઉપયોગી છે, તેના પદોવાની પોથીઓનો એમાં મમાવેશ થાય છે અને તેમાં માન થોડાક જૂના આકાશ જેવામાં આવતા નથી, પણ તેને જાન વધારે નરી દર્શાવત જેવામાં આવે છે

આવી દત્તર-હિન્-અથવાની પોથીઓ આકાશ અને બીજા

ઝેળના મમમમા તૈયાર કરવામાં આવી હતી અને તેની ધણી હાથપ્રતોનું અગ્નિતત્વ જાણવામાં છે. દોનમે આમાંના પાચ અથોનો ઉપયોગ કર્યા હતા. મારા ઔરંગઝેળના ઇતિહાસમાં આકડાઓ, અગ્નિવર્ણનો અને રસ્તાઓ સંબંધી પ્રકરણમાં તે અથોમાના એકનો ઉપયોગ કર્યો છે. (બંગાળની ઐશિયાટિક સોસાયટીની હાથપ્રત ડી. ૧૬૩)

પરન્તુ ત્યાર પછી દસ્તૂર-ઉલ્-અમ્લની વધારે મારી પોથીની મેં નકલ કરી છે અને તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. લંડનની ઈડિયા ઓફિસના પુસ્તકાલયની ફારસી અં. ૩૭૦ની એક હાથપ્રત જે આરબ અને અંત બનેમાં તુટક છે અને બીજી બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની પ્રાચ્ય અં. ૧૬૪૧ની મંપૂર્ણ છે, પણ તેનું નામ છે જવાબિત-ઈ-આલગગિરિ કિંવા બાદશાહ ઔરંગઝેળનાં ધારાધોરણો. તે બંને પ્રતો એકજ અંથની નકલો છે, જોકે તેમના નામમાં તફાવત છે અને જુદીજુદી પ્રતો ઉપરથી ઉતારેલી છે. તે ઇ. મ. ૧૬૯૦ એટલે ઔરંગઝેળના તેત્રીસમા વર્ષ સુધીના આંકડા આપે છે. તે વખતે વિજાપુર, ગોવર્ધાંડા અને રાયગઢ (મરાઠાની રાજધાની) કબજે લઈને એ રાજ્યોને દિલ્હીની સત્તનત સાથે જોડી દીધા પછી મુખલ સામ્રાજ્ય ચઢતીના શિખરે પહોંચી ગયું હતું. અદારમી સદીના મધ્ય સુધીના સમયના પાછળના કાળના આકડાઓ તો જગજગનદામ અને ચતારમનના અથોમાથી મેળવી શકાય એમ છે; જેમાંનાં બીજાનો ઉપયોગ મેં મારા 'ઔરંગઝેળના મગધનું દિંદ' એ નામના અંથમાં કર્યો છે. પરન્તુ તેની અંદર રાજ્યવહીવટની હકીકત ન હોવાથી, આપણા અભ્યાસમાંથી તેને દૂર રાખવો જોઈએ.

: ૬ :

દસ્તૂર-ઉલ્-અમ્લમાં આપેલી હકીકત

દસ્તૂર-ઉલ્-અમ્લ થોડામાં થોડા સંદોમાં જુદાજુદા મૂળાએ (પ્રાંતો)ની મહેસૂલ; તેમના પેટા વિભાગ; સત્તનતનાં જુદાજુદાં શહેર

વન્ધેનુ કેટુ ગજદગ્ધારમા મોકનનાના પાના નિયમે, 'બુદ્ધબુદ્ધ' દીવાનો પી કચ્છીઓ તરફ મોખવાની નોવનદીઓ, ગત્યનુ કુન ખર્ચ, મનમગદારો અને વચ્ચરી દુષ્ટીઓની મખ્યા, દિંદુ અને મુગ્ધિમ ઉમરાવોના હમેશના ઇલકામો, ગાયક અને લલિયાઓ, દીવાનો અને મળીઓના ઢામતી વહેંચણી, ખાને સામાન, મીર આલિત અને મન દહાઓના મુગરીફોના મોનોની પદ્ધતિ, આદાદીઓના જલ્દીઓનું દામખાત, દીવાનની કચેરીના મગની વોગતો અને માદશાલ તરફ મોકનનાના, જવામ આપનાના આથવા મહીઓ મગના કામગો, શાહજાદાઓ અને મનમગદારોને ગેલકડ પગાડ આપવા મગધી ગ્રીયા ગ્રીયા નિયમે, દયદળના ધોડાઓને ડામનાના અને ઝોડીઓ જડનાના નિયમે, અમલદારોના દગલખ પ્રમાણેના વર્ગો, રગલઓ અને રિંગેય રત્નઓના નિયમે, અમલદારના દગલખ પ્રમાણે તેની જગીર નકડી કરનાના ગ્રીયુવટ-ભર્યા ધાનધોન્ય, હનૂનિયાના પગાન્તી મુકવણી, જુદાજુદા દગલખના મનમગદારોના મગમામાન હિપાડનાર જાનવરોના ધામદાખાની નિમજુક —આ બધી જામનોનો સમાવેશ થતો હતો.

દેશના જુદાજુદા ભાગોમા ચાનના તોનમાપના પ્રાપ્ત, દિની જલ્દારના જુદાજુદા દેશોમા ચાલતા નાણાના હરિયામણના દગ, મલ્લ નતના કિનાઓ પી યાદી, ચનાગિતરતા મલ્લગારોની કમયાદીઓ, જલ્દતી, જાતરશી અને માદગી પી રગલઓ મગધી નિયમે—દૂડામા પગાર મગધી નિયમે, ધુરોપિયન તોપચીઓ, મોન્ચા ગોળનાના, અને તોપ પાગનારાઓના ખામ પગારો, જલ્દનાઓને દાંગોળીઓની વહેંચણી, લલિયારોનું વર્ગીકરણ, જલ્દિયાવેન પાદ, મુખાકરીને અનુદાન ઝલુઓની યાદીઓ, જગની મહેસૂન, જુદાજુદા શાહજાદા, શાહ જાદાઓ અને ઉમરાવોની જમ થયલી જગારો, ઇરાનથી આવતી બેન્ડોગાદોની યાદીઓ, ગાદી ખમનાની ગેલકડ રગલો માગનાની યાદીઓ, ગોગરમે નદ કટે પી આગ પામે અને કામના નિરદની જાનર કહેલી રગલો, નિમજુ અને જોનમેલના જેવ વચ્ચે જોગરમેલો

લશ્કરી સરજામ અને તેના મમથના દક્ષિણના કિનાઓનું વહુન, અને બાદશાહની દક્ષિણની ચદાઈઓ મળધી વાગતા અને દક્ષિણના પ્રાંતના આકડા, આ બાગતો પણ ઉકત અથોમા હોય છે

ઉપરની બાળત ઉપરથી જણાવ કે મુગલ-કિના-રાજ્યમા કેટલી બધી ઉપયોગી અને તદ્દન નવી હકીકતોનો સમાવેશ થાય છે એની મદદ મિવાય મુઘલ રાજ્યવહીવટનો મપૂર્ણ અભ્યાસ અશક્ય થઈ પડે, કમનમીમે અને પ્રતોની લખાવટ સારી નથી, અને ઘણી જગ્યાએ તો સરકારી ગોણુ નામોનો અર્થ અનુમાનથી જોમાડી શકાય છે, આકડાઓ અરખી અક્ષરોમા લખેલા હોતા નથી, પણ રકામ કહેવાતી વિચિત્ર નિશાનીઓમા લખેલા હોય છે અને જે તે મહેજ એકરકારીથી લખાયેલા હોય તો રકમોમા દસગણો અને સોગણો ફેર પડી જાય છે શુદ્ધ અક્ષરે લખાયેલી વિશ્વસનીય નકલ (દસ્તૂરની) મળી આવવાનો મલવ નથી.

આથી, આવા કીમતી માધનોનો આપણે પુરેપુરો લાભ ઉઠાવી શકીએ એમ નથી તેના અભ્યાસના થોડાક લાગ માટે અનુમાન ઉપરજ આધાર રાખવાની અને જુજ જગ્યાએ તો લખાણુ નિરપયોગી તરીકે ગ્રાહી ફેવાની જરૂર પડે છે

મારે નગીમે દસ્તૂરમા હિંદી-ધરાનના સાહિત્યમા અનૈક એવા પાઠના અથ ઉપરથી સુધારો-પધારો આપણે કરી શકીએ છીએ તે અથ મુદ્દમદ અલીખાન જે ગુજરાતનો દીનાન હતો તેનો મિરાતે અલમ્મદી નામનો ઈ.મ. ૧૭૪૮મા લખાયેલો ગુજરાતનો દતિદામ છે અથકર્તાએ તેની કચેરીમા જળગી રાખેલા પ્રાતના અમનદારો ઉપર લખાયેલા બાન્દ શ હી ફરમાનોની અને તેટલી નકલો આપી છે. આ બાગનમા રાજ્યના પ્રમાણુબૂત ખતપત્રોના આવારે લખાયેલી ચોક્કમ હકીકતોની ખાણુ જેવો આ અથ છે આમાના થોડા ફરમાનોની ખીજત અથોમા આવેલા ફરમાનોની સાથે સરખામણી કરતા મુદ્દમદ અલીખાનની પ્રમાણિકતા અને તેના ઉદ્યોગની માગિતી મળે છે

આ પ્રથમ મુખ્યાર્થમાં શિનાગ્રપણાનામાં જાણેલા દત્તો અને જાપનાર માણસ ॥ આલેશે ખરેખર મુદ્દર છે, પરંતુ તેનું કારણી ઐતિહાસિક ગણ લખાણનું જ્ઞાન પરિમિત જણાય છે તેણે મૂળ લખાણમાં ઘણી જગ્યા કોરી રાખી છે અને સુધાર્યા વિના મૂળ પ્રતની બૃહો કાયમ રાખી કે અને વાગી શકાય તે રીતે લખાણનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ઘણી માનતા અપેક્ષ રાખી છે—ખુદ જણાય છે કે એ પોતે જ સમજી શક્યા નહિ હોય ને આ હાથપ્રતની શુદ્ધ અને ભરોમાનાયક નકલ મળી આવે તો, જે ગ્રંથને પ્રમશની જરૂર છે, તે ગ્રંથને આપણા જ્ઞાના નિધારો કરવા તે મગર્થ થાય

૧૦

અમલદારોની ફરજોનું પુસ્તક

મુધન રાજ્યપદીનક સમઘી હમીકતનું જરા બિતરતુ સાધન તે ગેન વિનતલગ કાન્સી હાથપ્રત છે, જે અરાદમી સદી કરતા મોડી લખાણેલી નથી અને મને પટણાના એક જૂના કાયસ્થ કુટુંબમાંથી મળી હતી

તે આગિયા પકિતઓના ૧૩૮ પાનાનું નાનું પુસ્તક છે અને આગમ, અત અને તથ્યમાંથી બનેલું પાના ખૂટે છે તેને અમનદારોની ફરજોનું પુસ્તક કહીશ આપણે જાણીએ છીએ કે આરમ મતા નીચેના મિમરમાં અમનદારોએ મેંખ્યા તથા પુસ્તક લખ્યા હતા, જે રાજ્યપદીનકના અભ્યાસીને આત્યન મુયરન કે મુસાબિલિમા સુર હરી ખનપનાની મમૂકિ ભરેલી છે

જેનું તુનાયગની કાન્તિગિર રાજસભામાં પગાની અદોનું ઘણું સક્ષમ વર્ણન રાજવિધિના પુસ્તકોમાંથી નમન પ્રવૃત્તિ લાગે છે ઇબન મમ્મતી દોરાના માટેના નિયમો વતતમાલિતીથી નાનું સાજગના ભાગમાં ખજનાના પુસ્તક અનુ—ઓમારીમાંથી આપે છે

મારી છે ત્રી હાથપ્રતમાં મુધન રાજ્યપદીનકી અમનદારોએ રી રીતે રત્નક, તેમજ કમ્પ કમ્પ ફરજો ગદા કરસાવી હતી અને ન્યાયા પોતે તમાજે તૈયાર થવા અને કોની કોની મેનદી નમ્યા રાહી,

કઈ કઈ સાવચેતી રાખવી, તે બાગતો આપેલી છે તે મનાદના રૂપમાં છે દરેક પ્રકરણ કોઈ જગ્યા માટેના ઉમેદનાર (દાખલા તરીકે ફોજદારી) ના નિવેદનથી સર થાય છે. ‘મારા માલિકને મતોપ આપનાને, લોખને રાજ રાખવાને અને મારી જીતને માટે આગર અને આબાદી મેળવવાને મારે કેવી રીતે આવું?’ નવા નિમાયેલા અમલદારે કયા ખાસ ગુણો ધરાવના, તેના હોદ્દાનું ચોક્કસ સ્વરૂપ, તેના માર્ગમાં આવતી લાનચા અને લય એ બાગતોની લાણી યાદી તેને જવાબમાં મળે છે અને મત તે જરાબના એક લાગમ સામાન્ય મારી શિખામણ હોય છે, પણ એમની ધણી હકીકત મુઘલ વહીવટદારોના ખરેખર અનુભવ અને લાગા મમના વર્તાવના આધારે ઘડાયેલી હોય છે અહીં આપણને માત્ર સિદ્ધાન્તના પુસ્તકોમાં ન મળી શકે તેવું રાજ્યવહીવટનું અન્ત-સ્વરૂપ જોવાને મળે છે.

આ સાધનો મારફતે જે હકીકત મળે છે તેમાં ઉમેરો મેળવી સદી ॥ ‘અકબરનામા’થી માંડીને ઈ.સ. ૧૭૦૬ના ‘બહાદુરશાહનામા’ સુધીની મુખ્ય બાદશાહોની દરબારી નોંધ લીઓમાંથી થઈ શકે છે, પણ તેની અંદર વહીવટી કાનૂનો અને પદ્ધતિમાં થયેલા સુધારાવધારા બહુ વિશાળ જગ્યામાં છૂટક છૂટક વેગાયેલા છે અને આ બધા બધા બખબરોમાંથી જોઈતી હકીકતની તારવણી કરવામાં અને તેમને વ્યવસ્થિત કરી જે મૈકાઓના રાજ્યવહીવટના વિકાસના ઇતિહાસની પુનર્રચના કરવામાં આખી જિંદગીના અભ્યાસની જરૂર છે એ માત્ર ઔગન્દેગ ॥ સમયની અરબી સદી ॥ કાળમાં છૂટક વેરાયેલી આ જગતની માર્હતી એકઠી કરી છે.

બીજા કેટલીક હાથપ્રતોમાં (નિઘારનામા-ઈ-મુન્શી અને ઇન્શાહ-ઈ-દ.કારાન જેવી) દીવાન, બક્ષી, અમીન અને બીજા અધિકારીઓને તેમની જગ્યાએ નીમતી રખત ॥ અધિકારપત્રોના ઓગિયા આપનામાં આવેલા છે આમાંથી તેમને જે કામ કરવાનું હતું તેનું સ્વરૂપ આપણે પ્રણી શકીએ છીએ.

પ્રકરણ ૩

ખજીના અને ઘરખટલાનાં ખાતાં

: ૧ :

દીવાન અથવા કૌશાલ્યક્ષ

ખજીનાના ખાતાનો ઉપર અધિકારી દીવાન-ઈ-આવા હતો, જેને રિવેકની ખાતર વઝીર કહેવામા આવતો અને તેને જે મદદનીશો દીવાન મંત્રિન (પગાળનો દીવાન) અને દીવાન ઈઆવામા (ખાનમા જમીનનો દીવાન) હતા. પ્રાચ્યરિવાજિસારફે દીવાન શબ્દ ધરાવી શબ્દ 'દીવાન' અર્થાત લેખક શબ્દમાથી વ્યુત્પન્ન કહે છે આરજ રિવાજના આગમના વર્ગોમા (મિરિયા અને ચિમરની) ઝીક ભાષા અને (ઈરાનની) પર્ગેલી ભાષામા પ્રચલિત જમા અને ખર્ચની જાહેર નોંધવહીના અર્થમાં દીવાન શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ થયો હતો. પછીથી એ નામ ખજીનાના અધિકારીઓના મળધમા વપરાયુ અને ત્યાં પછી આખા-મિદ ખલીફાના મળધતંત્રને અને મલાઈનના મળધમા ખલીફના પોતાના મળધમા તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

આપણે જે નીચેની હકીકતો ધ્યાનમાં રાખીએ તો દીવાન-ઈ-આવાના ફરજન અને ફરજને વિશે આપણને અષ્ટ ખ્યાલ આવે

(ક) તે આદશાદ અને અગવફરી આવમની વચ્ચેનો મધ્યસ્થ હતો.

(ખ) (ખામ અરૂષ અને ઝીબી તીમતો ચિવાયના) લગભગ જધા સરકારી લખાણો તપાસખૂી અને મગદ માટે તેની કચેરીમા મોકલવામા આવતા હતા તેની કચેરી જાહેર ફકરખાલુ હતુ

(ગ) જડુ નાના ખાતા ચિવાયના જધા ખાતાના ક્ષેત્રફેરડ

અને ખર્ચના પ્રમેા તેને તપામવાના હતા અને તમ પી ખામીઓ બતાવવાની હતી

(૫) (લક્ષ્મરના ખામદારો પ્રરીમરો અને લ્લમ દ્વન્નના ગિપાઇમેા સિવાય) જાફી પી જગ્યા પી ગિમલુક, જદલીઓ અો મોગ કીમો તે પી મજરી સિવાય અમલી મની રા નહિ

(૬) સન્નત પી જમી મહેસુન અો ખર્ચની રમો તે મોતા ॥ દાથે લ પી રાખતો અને વણી રખત તા રીમતનાર દિમાખ લખતો પડતો અો બાદશાહને દરરોજ દિસાગ ॥ જરૂર રના ઉતારા મતાવા પ તા અને માન્શાહ મામે તા રીમતનાર દિસાગ તે પી રમર રાચી મમમારવો ર તો રાદશાહ આ રીતે રાજ્યની આર્થિક મામતા ઉપર કાબૂ ધરાવતો હતો

(અ) થોડી-હમ્મા ગ્લીો) કર્મ જામતો બાદશાહને નિવેદ ૧ કર ॥ અને કર્મ જામતો ગિવે ૧ ન કર ॥ તે મ રધી તેને મપૂર્ણ સત્તા હતી

(ક) તે રાજ્યવહીવટી જામતમા રાજ્યપ્રતિષ્ઠિ દતો જે જિયા અમનારોની ગિમલુક રખતે રુખમદ (નિયામની રીખ) આપ રા પી હતી, તેમ પી મરને પી મોગદ્ધર્વક સોપળી કર પી, અને તેમ ॥ પ્રાત પી હાનન મમધી અરેનામેા મમાવવાનું મામ તેનું હતું

(જ) પ્રાતિ દીરાનો હિર જાતી દર રારનો દદ અો ઝીલુદ-ભરેતો કાબૂ-હેતો અનં તેમ ॥ દોગમી પમ ત્યાથી મમતી તેનું મોતા ૫ જામ ખાતુ મહેસુન ૫ દતુ અને ગા દીરામે તથા તેમ ॥ દાથ નીચે ॥ અમનારો તેની સાથે ગીમેા મમધ હતો

ધમાખમ મમમારમેા (મુન્ જાન્શાહ ॥ લખાખો અને મોદા ॥ દુકમની મો ૧ મુદાત)ની મત્યના અને લગખમ મધા મરમરી ખતો પી નમને ૫ ખમ રાજુ પુન્ રાર નામા તે ॥ મલીનિષ્ટા પી જરૂર રદલી

: ૨ :

દીવાનની કચેરીમાં આવનારાં ખતપત્રો

નીચેના કડો (તદવીચ)ના પત્રો દીવાનની કચેરીમાં આવવા જોઈએ—
ક જેના શિયાદા (ગેજમેળ) અને આવારિજ (આવરો-કાચો
મેળ) અને દીવાન કચેરીમાં મોકલવાના હતા તે—

(૧) મિત્તલા-નોકડ

(૨) આદાદી-મુદગ મૈનિકો

(૩) મિનામ

(૪) ઝનાનાની રોકડ

(૫) દગ્ગોના બગીચો (મિકાગપાન ?)

(૬) અમલદારને આપેલી મદદની રકમ

(ગાઝ-પાકત-ઈ-મુમા-ઈદન)

(૭) ગાફી (ગઠાયા)ની રકમ

(૮) દડનું ઉત્પન્ન

(૯) એકંદર ખર્ચ (ખર્ચ-ઈ-કુબ)

(૧૦) (અગપટ)

(૧૧) ધામદાખો (મુગક-ઈ-દવાળ)

(૧૨) હરામ-પટાનાણા (શામિદ પેશા)

(૧૩) (અગપટ)

(૧૪) મગીનો બદલો (મિયુઝ-ઈ-મનમિર)

(૧૫) મેગમ આનુઓ

(૧૬) ઘરબાકું (કિગયા)

(૧૭) નિમ-ચોગત અને પાવ-ધોરત (અર્ધ-આમિય અથવા
અનુર્યાસ આમિય બોજના)

(૧૮) રોકડ (મબ્લધી)

(૧૯) ખીરખાન (મુમાઇદન)

(૨૦) ગાદગાદને નજગાથુ (નજર)

(૨૧) (અગ્રપટ)

(૨૨) પાકને નુકસાન (પાઈમિય-ઈ-ઝરાઆત)

(૨૩) મદાવ (ઝનાના)ના નોકરો (આદિમાન)

સ જે ફડના પાકા મેળ નહિ, પણ કાચા મેળ દીવાન ફર્મગીના

મોખાસાના હતા તે-

(૧) ખમરચી ખાતુ (આમદારખાના)

(૨) આમાના કિનાના અપ્ટાણુ મુરજની વગતુઓ

(૩) આમામ-ઈ-મખવઘી (૧)

(૪) [ફુર્મીય]

(૫) આહતામચી ખાતુ (ઝરીખાતુ ?)

(૬) હુદારી ખાતુ

(૭) ચાર વિભાગનું રમોઈ ખાતુ

(૮) શપનગૃહ (ખમતખાના)

(૯) તાખૂન ખાતુ-(અ) પાન અને (આ) તેનાવાસણો (પાનદાનવ)

(૧૦) ભાડખાના

(૧૧) [ફુર્મીય]

(૧૨) ચીની વામણોનું ખાતુ

(૧૩) ચરેનધરી ખા || (૧)

(૧૪) આમદાના મરમાગાનનું ખાતુ

(૧૫) મદમી ખાતુ (જન-નગાઝખાના)

(૧૬) ખમરચી ખાતુ (ફરીયા ?)

(૧૭) ચરખીખાના (રેદિયા ખાતુ ?)

(૧૮) અત્તર ખાતુ

(૧૯) ગજમહેલો

(૨૦) ખજાનોના ધામદાણો

(૨૧) ઊટેનો ધામદાણો (મગ પ્રતમા વાધ છે)

(૨૨) ગીચો ચોડવાનું (મીનાકારી) ખાતુ (ખતમમ દીખાના)

(૨૩) ખાખુલી નમરે દાકવાના કપડાનું ખાતું

(૨૪) વધાગના મરમાગાનનું ખાતું

(૨૫) તાખાના મરુઓનું ખાતું

(૨૬) જમવાના ચામનું ખાતું

(૨૭) એનેરી કમળનું ખાતું

(૨૮) ઘોડાના સામાનનું ખાતું

(૨૯) (ફૂર્તીએ)

(૩૦) સુખમનના (મુખામન? પાવળી ખાતું)

(૩૧) વાદનોના મળુગાનનું (રખૂતાન) ખાતું-તેની ચાપ શાખાઓ

(૧) ગિતાના રખૂતાન (૨) દાપીના રખૂતાન (૩) હનેલીના રખૂતાન અને (૪) તપોમદ (બાગિચાના)ના રખૂતાન.

(૩૨) દીરાગતી ખાતું

(૩૩) સંભળખાના

(૩૪) મુખક વસ્તુ વિભાગ

(૩૫) ધાળી-ગાળી ખાતું-જેમાં (૧) સોનાના વામણ (૨) ચાદીનાં વામણ, (૩) દમ્બકમના વામણ અને (૪) કરકગાળી-એ વિભાગો હતા.

(૩૬) (ફૂર્તીએ-ખોરાક ખાતું ૩ દોળ ચદાવવાનું ખાતું)

(૩૭) હથિયાનું અને મન નિશાન ખાતું-(૧) નિશાન (૨) તપાન અને (૩) બાવાતી શાખાની રોકક રકમે

(૩૮) પુતકાવય

(૩૯) ધટ-ધટિયાવ (gongs)

(૪૦) મગાવો

(૪૧) માગીના વામણો

(૪૨) મેવા

(૪૩) મદાનન્દ (માગે ૨ ખામ મદક પદાર્થ)

(૪૪) છમીઓ

(૪૫) ચાદીના વામણો

(૪૬) શિકારી ચિતાઓનો ખોગક

: ૩ :

દીવાનોની કાર્યપદ્ધતિ

મત્તરગી સદીના મધ્યમા ચઇ ગયેલા ટ્રેવાક પ્રખ્યાત દીવાનોની કાર્યપદ્ધતિની નોંધ ઉપરથી મુખ્ય દીવાનની કચેરીના કામકાજ અને કાર્યપદ્ધતિ વિશે આ રીતેને સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે. સાહજદાનનો પ્રખ્યાત વઝીર માદુનનાખાન આ પ્રમાણે વર્તેલો હતો-

પદ્મના, આવેલા કાગળો વાચતા અને તેના જવાબો લખાવતો પછી તન્ખા (પગાર) ખાતાની જે અરજીઓ સ્વીકાર કરવા જતી હોતો તે પગલ કરતો અને તે મજૂર કરવાના કાગળો લખી પોતાની મહી કરીને પાદશાહ સમક્ષ આદર કરતો. પછી નકરી જતીનો (અમ્રમ) ના ખાતાના કાગળો ઉપર મહી કરતો. ત્યારબાદ અમીનની કચેરીની યાફીઓ (યાદદગત) ઉપર સહીઓ કરતો. આખરે તે અરજદારોની અરજીઓ મામલતો કચેરીમાંથી ઊઠ્યા પહેલાં શાહજાદા, મુલકદારો અને ખીમ્ત અમીરોના જે પ્રતિનિધિઓ પોતાની દરખાસ્તો માટે દયાગમ્ કરતા હોય તેમની મુલાકાત લેતો.

જુદાજુદા અમીરો જે રાજમહેલનું જુદીજુદી રાતે રક્ષણ કરતા, તેમની યોદ્ધાના કાગળી વહેંચણી ઉપર ખીમ્ત બધા કામની શરૂઆત કરી પહેલાં મસારમા મહી કરતો.

તે બાદશાહી પત્રોના મુમદા ખાનગીમાં તૈયાર કરતો. પાણુ અગત્યના કાગળો તો કચેરીમાં પણ લખતો હતો.

ગવહરખાનની કાર્યપદ્ધતિ આ પ્રમાણે હતી-

પહેલાં તે કરમાનો અને અગત્યના કાગળોના મુમદા કરતો. પછી તે તન્ખા કચેરીના કાગળો, અરજીઓ અને પરવાના વાચતો. ત્યાંબાદ તરત જ તે ખાલમ્મા ખાનનો ટક કાગળ હોય તો અથવા ડાઈ કફી (યાદી) પેશ કરે તો તેનો વિચાર કરતો અને નિકાન કરતો અને પછી ખીમ્ત કામ હાથમા લેતો.

માફકવાખાનનું મરણ (૧૬મી એપ્રિલ ૧૯૫૬) અને તેની જગ્યાએ મીઠું બુમવાની નિમણુક (બુનાર્ક, ૧૬૫૬) અને એ જ રચના મળવામાં મળે છે. આ કામમાંથી દીવાન થયો હતો. તે પોતાના કોફાનું કામ આ પ્રમાણે ચલાવતો—

તે મુખ્ય દીવાનની માફક આવેલી અગ્રજીઓનો આગળ જાહેરાતને કદીને કાગળો તેની કમરમાં રજૂ કરીને ગાદી કરાખાનોના મુમકા તૈયાર કરીને જાહેરાતને માફક કરતો અને તે મજૂર કરાવ્યા પછી માફક અગ્રજી નક્કી કરાવતો.

(પ્રાંતના) દીવાનોના કાગળો (ખિયાત)ની ખરી નક્કી (તપ્તીકાત) —કે જેના આધારે યાદીઓ તૈયાર કરવામાં આવતી—ઉપર આ પ્રમાણે ગેરો કરતો—‘મનાવોના દેવાવ (વાડિયા) માથે માથે નાખવો.’ વાકિયાની યાદીઓ ઉપર તે લખતો—‘દળગના ધ્યાત ઉપર બીજાવા લાખી અને મળ માથે મળખાવી’

જેને આધારે કરાખાનો તૈયાર થતો તે વાકિયાની યાદીઓ ઉપર તે લખતો—‘શાહી કરાખાનો તૈયાર કરો’ તે જગીરના મિયાદા ઉપર, રોકડ તપ્તના દૈવ (મહેસૂલની આવકનો અગ્રજી) ઉપર, હિમામ (મુદાનિગત)ના નિગાવ ઉપર, બંધી કચેરીઓના પગલાના ઉપર, ખાલમા જમીનની કચેરીના અર્ધમની ખરી નક્કી ઉપર, ખજાનાની અગ્રજીઓ ઉપર, અને રોકડ તપ્તના દસ્તકે ઉપર, પોતાની મદીઓ કરતો અને જેવા જગ્યાએના કાગળો ઉપર તે પોતાનો મિલ્કો પણ લખતો.

જાહેર ખજાનાના ઓગડાઓ ઉપર અને તેની અદગના નાણાની થેલી ઉપર, આદાદી, બર્દાદો અને કરાખાનો પગારની પહોંચોની યાદીઓ ઉપર, પ્રાંતોમાંથી આવેલા દેવાઓના કાગળો ઉપર કે જે જાહેરાતની મગલ ખજારપત્રોના વાચકોએ વાંચેલા અને દફતરખાનામાં મો લખાયા આવેલા; અને પ્રાંતના દીવાનો અથવા જીગત અમલદારોએ હકીકતની ચિઠ્ઠીઓ (નુખા) મોકલેલી તેના ઉપર તેની મહેર લખ લખાવવામાં આવતી હતી.

કરમાનો ઉપર તે લખાવતો કે—‘નોધવહીમા દાખલ કરો’
(સખત નુમાઈદ)

૪૪:

ખાલસા દીવાનની ફરજો

મુખ્ય દીવાન માટે એટલું જસ છે. ખાલસા જમીનના દીવાનની ફરજો નીચે પ્રમાણે હતી—

પ્રાંતોના સુબેદારો, ફૌજદારો, અમીનો, દીવાની અમલદારો, કોરીઓ અને દારોગાઓ—મદાલોના અમીનો, મુશરીફો, તેલસીબદારો—પ્રાતિક ખજાનાના ફૌજદારો, બારનીશી કારકુનો(બર—આમદ—નવીમાન) દારોગાઓ, અમીનો, મુશરીફો અને ખજાનચીઓ, કામજોના સાજવાલો, —વમૂલખાકીના કોરીઓ અને અમીનો, —મુતાલિખ (સરકારી તગાવીની ઉધરાણી) વમૂલ કરનારા અને જમીનદારોની વસૂલાત ઉધરાવનાર—એ મોક્કાની નિમણૂકો કરવી.

મુખ્ય દીવાન (દીવાન-ઈ-આલા)ના પરવાના ઉપર ‘બરોબર’ (સફ) અને ખાલસા દીવાનના પરવાના ઉપર ‘તખામ્મુ’ (મુક્કાલિખ શુદ્ધ) લખવું જોઈએ.

ખાલસા દીવાનની ફરજોમાં—હિતગતા દરમજનના અમલદારો—(આમિલ)ની પૂછપરછનો જવાબ આપવો; નોકરીઓની મનદો કાઢી આપવી. ખજાનાની રોકડ સાખાના દૈનિક અનુસાર બાદશાહના પુત્રો અને પૌત્રોના રોકડ પગાર માટે પગગણાઓ તરફ પરવાના મોકલવા. વળી નીચેની બાબતો માટે પણ તેણે પરવાના કાઢવાના હતા—સરકારી તગાવી ઉધરાવવી, નોકરોનો કાયમી પગાર આપવો, ફૌજદારોની રીતમરની આડત, કોરીઓની વસૂલાતનું મહેનતાણું, ખાકી મહેસૂલ માટે જમી, તાખાના ખજાના પાસેથી રોકડ મગાવવી, રાજ્ય માટે (ફર્માએશર્થી) તૈયાર કરાવેલા સરસામાનની કીમત આપવી, બજાર-

પત્રામા આવેલી જાતભીની તપામના ખર્ચ માટે આપવાની રોકડ રકમો, લસ્કર અને પ્રાતાને આપવાની રકમો વળી તે બાદશાહની ઈચ્છા પ્રમાણે 'દુકમ'થી (દમ્મ-ઉન્-દુકમ) કાગળો લખતો, શાહી ખજાનામાંથી આપવાના કાચમી પમારની ચિટ્ટીઓ (દસ્તક) જે કાન્ડુનો (મુતમદી) ઉપર મોકલવાની દોય તે, તાબાના ખજાના અને લસ્કરો ઉપર રોકડ રકમો માટે મોકલવાના દુકમો, રમ્તાના પરવાના અને કારીગરોની અભિયંત્રીઓ વગેરેની વ્યવસ્થા કરતો.

તાબાના દીવાની અમલદારો તરફ મોકલવાના ખર્ચાના સાબ અને જવાબ આપના જેવા હોય તેના જવાબના અહેવાલો બાદશાહને સાદર કૃપા કે નહિ તે આવમા દીવાનની મગ્ગ ઉપર હતુ ખીજા ખરીતાઓ ઉપર બાદશાહને સાદર કર્યો વિના માત્ર તેને મહી કૃપાની હતી.

ત્યાંપછી બાદશાહ આગળ વાચી મળાયાવવાના અને બાદશાહની રૂબરૂ રજૂ કર્યા વિનાય માત્ર મહીઓ કરવાના કાગળોની યાદીઓ જોવામા આવે છે. પહેલા પ્રકારના કાગળો પણ જો તેને કીક ન જણાય તો બાદશાહની રૂબરૂ રજૂ કરવાની કમ જરૂર નહોતી વળી તેને ખજાનાઓના સરવૈયા અને જમીનદારોના કામકાજ બાદશાહની હાજૂરમા વારનાર પેશ કૃપા પડતા હતાં.

બાદશાહના ઘરખટવાના રોકડ ખર્ચના પગવાના ખાન-ઈ-મામાન કાઢતો અને દીવાનને તો માત્ર તેના ઉપર ગેરા કરવાના હતા.

આવમા દીવાનને કારીગરોના અને બાદશાહી ધીરધારના જમીન ખતો (તમરમુક-ઈ-ઝમાની) અને કેટલાક અમલદારોને મોપેલા કામ ન તૈયાર થાય તો ભગવાના દંડ મંમધીના ખતો-મુચરકા (મુચિફકા) ઉપર પણ શેર કરવાના હતા.

પગમળા અને પ્રાંતોના ફોતાદારો અને ખજાનચીઓએ તમાચીની જે રકમો વસૂલ કરી દોય તેના નિવેદનો પણ આવમા દીવાને વાંચવાના હતા.

ખાલમા કચેરીએ ઢેરી દિમાગી તપાસખીના દુકો (અમ્બ) ઉપર મુખ્ય દીવાને 'મંજૂર' (મન્જુર શુદ્ધ) અને ખાલમા દીવાને 'તપાસુ' એમ લખરાનું હતું.

મદમુલખાતાના, ખરીદખાતાના (મમ-ઉન્-માલ), ખજાનાના, વમલ ખાફીના રાજ્યના દેનાદાર મૈયત અમનદારોની મિલમતજમી મગમી અને જજિયા વેરા મગમી તપાસખીના અહેસાલા આવે તેના ઉપર મુખ્ય દીવાને 'અમુક અમુક ખાત સોપખી ઢેરા' (તદ્વિન-ઈ-ફલાન નુમાઈદ) એમ લખવાનું હતું. કારીગરોના કાયમી પગારની ખરી નકલો ઉપર પણ તેજો સહીઓ કરવાની હતી.

મુખ્ય દીવાને શાહી કમ્માનોના હિનારા (ઝીમ્મ)ના કાગળો ઉપર અને ખાલમા દીવાને ફેતાદારી અને અખીની ઢમો (ખિદમત)ના હિતારાના કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાની હતી.

મુખ્ય અખીઓ અને ખાત-ઈ-માગાનની કચેરીઓમા શાહી લેખિત દુકો (મિલા-ઈ-રુબ) પરમારા મોકલવાના હતા.

ખાલસા દીવાનની ફરતેમા મહેસૂલી ખાતાની નોંધ (નુખા)ની તપાસખી, ખાલમા જમીનોની આકારખી (પુમાર-ઈ-જમા)મા સુધારો કરવો, અને ખાદશાહની માથે ફરનારા લસ્કરના ખર્ચના અદાજ બનાવના-એ બાબતોનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

બરતરફ થયેલા અમનદારો મગમી મરકારી ફક્તરોમાથી તારવેલી હકીકતો ઉપર મુખ્ય દીવાનને સહી કરવી પડતી તેની ખરી નમ્લ લાગતાનળગતા અમલદારને અને 'સિલા' મુખ્ય બક્ષીની કચેરી તરફ મોકલવાના હતા.

ખાલમા દીવાન ખાદશાહી યાનખીના અને બધા સુમા (પ્રાતો)ના આવકખર્ચના નિવેદનો તૈયાર કરતો, બેગમોને આપવાની ખરબી- (તખા)ની નોંધ રાખતો અને ખાલમા જમીનના મહાલા, કારીગરો અને સાર્વિક આકાઓ મગમી હકીકત તૈયાર કરતા.

જે કાગળો ઉપર આજ્ઞાદની સતીઓ થતી તે બધાની નકસો મુખ્ય દીવાનની કચેરીમાં ગખવામાં આવતી

આ પત્રી ખાવસા દીવાને મહેમૂવી અમલદારો, અમીનો, કોરીઓ સહિત મદાયના ઉચ્ચતદારો, ખજાનાના કાગડોનો, પત્તિખાનાના અધિકારીઓ વગેરે અમલદારો તરફથી મગાવવાના કાગળોની લાખી યાદી આપવામાં આવી છે.

:૫:

તખ્ખાના દીવાનની ફરજો

દીવાન-ઈ-તન (રોકડ નાણાનો અધિકારી) નીચેનાં કામ કરેનાં:
ક પાદશાહને સાફર કરવાના કામ—

(૧) જામીરો અને રોકડ તખ્ખા (પગાર) મંજૂરી જે બામતો હોય તે

- (૨) જામીનદારોને લગતી દફતરીનો
- (૩) મુબદારો (ખાતના દારો)ના દૌલ (મહેમૂયના અંદાજ)
- (૪) મહેસૂલ બાકીની ખાતાવહીઓ
- (૫) પરમખાના આવગ (કાગા ગામખેલો)
- (૬) જામીનદારોના તૌલ
- (૭) મનમખાનદારોના દરખાશ

સ જામીરના તખ્ખા, રોકડ પગાર, કારીમગે અને તદવિયના હોજોના કાયમી પગારો—ફરિયાદોની તપાસ ઉપરથી પરમખાના અમલદારોની જામીરોની જમીના દુકમો જે આગા હોય અને મનમખાનદારોને ખીરેલી રકમ વસૂલ કરવાના દુકમ—એમંજથી પરવાના કાદના.

ગ નીચેના કાગળો ઉપર મહીઓ કરવાની—જામીરોના સિદા, મદદની રકમોની ગિરી (મુમામદત), ખીરેલી રકમની ઉધગાળીના કાગળ અને પ્રશ્નાવધિ.

ઘ રોકડ અને બીજી રૂબ આપનાના પરનાના (ફત્તક)

ઙ દેણુદાર અગનદારો(તગ્ગદાર)ના અને વસૂલખાકીના તુમારો ઉપર બાદશાહે સહીઓ મ્યાં પગી, એ કાગળો ઉપરના બાદશાહના લખાણની મુખ્ય દીન ને નમ્લ કરી લેની અને પોતાની મહી દરની. બાદશાહના લેખી હુકમો (આલકામ) બક્ષીની અને બીજી કચેરીઓ ઉપર તરત મોકલના જોઈએ જુદાજુદા મુન્તૌરીઓએ મોકલેના હિસામી તપામણી અને નિકાવના અહેવાલો ઉપર દીવાને સહીઓ કરની જોઈએ

ચ રોકડ રકમો ૥ દૈવ ઉર દીનાન-ઈ-તન પોતાની સહીઓ કરે અને ઘોડેસનાર લરકરના પગપણના કાગળિયા ઉપર 'મજૂર' લખે તારીગરોના પગારપત્રકા ઉપર 'અમુક વર્ગની અમુક તારીએ રોકડ તનખો આપજો' એવો શેરો તેણે કરવાનો હતો મનમબદારોની માફીઓ ઉપર એવો શેરો કરવાનો હતો કે 'બીજી વખત બાદશાહના ખ્યાન ઉપર મજૂરી માટે લાનણુ અને મરખાવી જોડુ'

ચ અર્ધમ અને બીજી બામતો—ફરમાનો, માફીઓ, લરણ-પોપણની મદદોના પરનાના (મદદ ઈમશ) તમારી કચેરીમાં પ્રાતોના ખમરપત્રો રાખવા

છ લખાણની કચેરી—બાદશાહના કલા પ્રમાણેના ફરમાનો,— 'હુમયા' (હુમ હુન્ હુમ) લખેના પરવાના

૬ :

ખાન ઈ-મામાનની ફરજો

મેં આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ખાન-ઈ-મામાન આખી મસ્તનનમાં બીજા દરજ્જાનો અગનદાર હતો અને માન મુખ્ય દીનાન કરતા જ તેની પદવી ઊતરતી હતી. તે યોગ્ય રીતે જ દહેવાયો છ કે 'તે ખર્ચખાતાનો દીનાન હતો'

તેના ઠામ મગધી આ પ્રમાણે સુચના આપનામા આતી હતી

“માઝ ખાન-ઈ-સામાને ત્યારે પોતાનો હોદ્દો ઠાડ્યો, ત્યારે તેણે કરેના તથા મુશરીફ અને તદ્દનીવદારે કરેલા મિલ્કાનામા મિનમી મામાનનો અને રોકક પુગતનો કમને વેવો ગોધનહી પ્રમાણે ગધી વસ્તુઓ મંગે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવી અને કર્ન ખૂંટુ હોય તો ભરપાઈ કરાવની”

“જુનાજુદા કાખાનાના ખાતાના વાર્ષિક ખર્ચની ખાતાવહી-ઓની એક નકન તમારી પામે રાખવી. દરેક કારખાનાના ખિલાત-ખાનામા ફેટલા ખિલાતો પડ્યા છે તેની તપાસ કરવી. જે મરમામાન ખૂંટતો હોય તો, તેને માટેના ખર્ચ(મગ્ગમ)ની એક ચારી તૈયાર કરવી, યોગ્ય અધિકારી તરફ નિવેદન મોકલવું, તેના પાસેથી મરમામાન માટે રોકક રકમનો હુ મ (તખા) મેગવવો અને એ મરમામાન તથારે કરાવવો

જેઠતી ગધી વસ્તુઓ ખાન-ઈ-મામાનને પૂરી પાડવાની દોનાથી તે સરકારી પૈમાથી ખરીદવી અથવા તો વેપારીઓ પાસેથી ઉધારે લાવવી અને જરૂર પડે ત્યારે મરકારને જાગરવાવે આપવી તે તેનું કામ છે જે તે જતને પૈમાદાર દોય તો, તેણે તે વસ્તુઓને ખરીદીને મધરી રાખવી જેઠએ, જેથી તેને જરૂર રખત ખીજત પાસેથી માગવી ન પડે અને જાગરની કામતે પૂરી પાડી શકે એથી કરીને માનિકને તે મેગવતા નાનજ થવાના પ્રમગ આવે નહિ

તે ખાનઈમામાન પોતાની વસ્તુઓ જાગરભાવે પૂરી પાડે તો મલખિત છે કે મરકારને એ કામમા નફા થાય, પગ્નુ મરકારી કાગ્કુનો એવો આરોપ મક ક તે સગકારને નફો ખાતને વેચે છે, તેથી તેણે ખરીદી માટે પોતાને રકમ ધીરસાલી અને જરૂર પડે ત્યારે માવ પૂરો પાડવાની જાગ્રાહને અરજ કરવી જેઠએ

જૂનો અને એક વખત વપરાયેલો માન જાદગાદની પગવાનગી વહને મુખીમ (ફનાન) પામે તેની કીમત અમાવ્યા પડી, વરકારને

વેચી નાખવો જોઈએ મુખીમની સહી સાથેનું વેચાણપત્ર તમારી પાસે રાખવું

“બાદશાહને પચ્ચ પડે તેની સુદર વસ્તુઓ પચ્ચ ડરવી અને સધરી રાખવી એ ઈદ અને બીજા તહેનારો માટે ખિનાના અને બાદશાહી બેટ મોગાદો એમને મહિના પહેલા તૈયાર કરાવી રાખવી, જેથી રોને જરૂર પડે ત્યારે તે પૂરી પાડવાની તમારી આશક્તિ જણાવવી ન પડે”

“સોનીઓ, જડિયાઓ, બીજા પાડનારા, બીજા ગ્રૂથનારા, સાદુ ધાતુકામ કરનારા (માદદકાર=એક જાતના સોનીઓ) વગેરે કારીગરો પ્રત્યે સારું વર્તન રાખી તેમની સાથે સારો સંબંધ રાખવો જોઈએ દરતૂરમા ખાન ઈમાગાનની ફરજતે આ પ્રમાણે વલુની છે.

(૧) દારીગરો અને હલકા નોકરોના પગારપત્રકા, નવા નિમાયેલા નોકરો ॥ હાજરીપત્રો અને જૂના નોકરો ॥ બદલીના પત્રકો—એના ઉપર ગણની સહીઓ કરવી

(૨) દારાગા, અમીન, મુશરીફ અને તહરીલદાર (કારખાનાના) એ લોકોની પહેલી નિમણૂક, બરતરફી અને કાયમની નિમણૂક

(૩) (કારખાનાના) કારખાના અને ખજાનાના મામ માટેના ધારાનોરણો તૈયાર કરવા

(૪) ગબૂરી ॥ દરો અને ભાગચિકીઓ લખવી

(૫) કારખાનાના મુકાદ્દમોની અગતેનો જવાબ આપવો

(૬) ઈનામો માટે આગે મળેના કાયમ લેવાને માટે પરવા ॥ કાદના (૧ સકાશીન)

(૭) નીમનોરત અને પાનધોમત ભોજનથામોની તપાસણી

(૮) (કારખાનાના) નોકરો અને મુકાદ્દમોના જામીઅનો લખાવી લેવા

(૯) કારખાના અને વખારોની અરજીઓનો વિચાર કરવો

(૧૦) નઝર, ધમાદા ફડ અને બેગની કાગજ રાખવી

(૧૧) દોઢે માટે ગોઝિંદો બોગક નક્કી કરવો

(૧૨) કાગળાનાની વરતુઓ આપવાના પરવાના.

(૧૩) જનાનાના કાગળો મિચાય જીવન દુકમો માટે અને બોગકની વહેંચણીમાં વધારા કરવાના પરવાના.

(૧૪) રાત્રીની ધીમી રકમો પાછી આવનાં છેવટના જે હિસાબ નક્કી થાય તેનો જવાબ આપવો.

(૧૫) મિલકત ઉપરની જમીન રદ કરી. જે અમલદારને મિલકત પાછી આપવાનો દુકમ દેણ નો, તેની એક નકલ દીવાનની કચેરીમાં મોકલવી, જેથી તે પ્રમાણે તેનો તપાસ આપી શકાય.

(૧૬) જાદગારે પ્રાતેભાગી અગાવેલી વસ્તુઓ (કમીંદગી).

(૧૭) ગમ્મના જમીનમાંનાં ઉત્પાદ અને મકાનો અને દુકાનોનું ભાડુ કિંમતનું

(૧૮) કાગળાનાંનાં સાંજાં પત્રમ.

(૧૯) સૂચા(પ્રાનો)ના અને શાદી જાવણીના ગોઝમેજો અને આવગઓ ઉપર ફેરફાર કર્યા વિના નિષ્કા કરવા.

(૨૦) ઉડીની રકમો અને હિસાબ માટેની અમલદારોની આજ્ઞા ઉપર મલીઓ કરી.

(૨૧) કારખાનાંના દારોગા, અમીનો, મુસરફીકો અને તદવીવ-દારોની દાજરી ઉપર રકમની મલીઓ કરવી.

(૨૨) ખડખી(પેશકશ)ની મુદતી મુદતી વસ્તુઓ અને મૈયન અમલદારોની જમીનીની વસ્તુઓની કીમત આકરી.

(૨૩) સંકરી દુકડીઓના મરફારો (નાદિય-ઈ-ગિલાવા)ને રોકડ રકમો ધનામમાં અપાય તેના ખત ઉપર રકમની મલીઓ કરી.

(૨૪) કાગળાનાઓમાં મજૂરોની વહેંચણી.

(૨૫) શાદગારોનાંનાં લગ્નોની વ્યવસ્થા

(૨૬) નવામણીમાં નીકળેલી જુલોની રકમો પાંચી મેળાવા મંત્રંથી તુમારે નવામણી કામદારોએ ખાન-ઈ-આમાનની કચેરીમાં

મોકલવા અને તેની નકલો બચુતાતની કચેરીમા આપવી

(૨૭) જિનારાઓ અને મકાનોના નકશા (રાજ્ય માટે જાણવા ધારેલા ?).

: ૭ :

બચુતાતની ફરજો

બચુતાત—આ નામ અરબી શબ્દ ‘બૈત’ એટલે ઘર હિપરથી પડ્યું છે. મુસ્લાઈ સમયના હિંદમા મત્લબનું લેખું નીકળતું હોય તેવા મૈયત માણસોની મિલકતની નોંધણી કરનાર અને તેના વારસો માટે મિલકત સાચવી રાખનાર અમલદારના હોદ્દાનું આ નામ હતું. વળી, નીચેની ફરજોની માફી હિપરથી જણાશે કે કેટલીક બાબતોમાં તે ખાન-ઈ-સામાનનો મદદનીશ અમલદાર હતો.

(૧) ખર્ચના ખજાના અને કારખાનાની સિયક અને ખીજ રકમો જુદાજુદા ફંડને વહેંચી આપવી.

(૨) ખાન-ઈ-સામાનના મદકારથી મૈયત અમીરોની મિલકત જપ્તીમા લેવી.

(૩) કારખાનાં માટે મગ્ગમ તૈયાર કરવો

(૪) વસ્તુઓની કીમત દરાવવી.

(૫) કારખાનાના ખજાનાનો અંદાજ કાઢવો માસિક ખર્ચનો અંદાજ દીવાન કચેરીમા મોકલવો

(૬) બાઈશાહની સવારીમા માથે ચઢેનાર કારખાનાંઓનો રૈજિફો હિમાળ

(૭) પહોંચો માચવી રાખવી.

(૮) નોકરચાકરોના ચહેરાનિશાનના પત્રકો રાખવા.

(૯) દોરોનો ડામ દીધાના અહેવાલ હિપર બચવુ કે ‘ડામ દીધા’.

(૧૦) કારખાનાંઓ તરફથી આવેલી મૂલ્યના પ્રમાણે જૂની વસ્તુઓ રફ કરવી કે વેચી મારવી.

(૧૧) ઢોરો માટે ઉતારા નક્કી કરવા.

(૧૨) ખર્ચના અજનાના તન્ખાના મિલ્કા, નોકરચાકરો, ગર-કદાઓ અને ઢોરોના રક્ષકોને રકમો જયુતાતે જાતે ધીરવી.

(૧૩) જાગૃસો આગ્યાની ચિટ્ટીઓ જયુતાતની કચેરીમાં રાખવી.

(૧૪) કારખાનાંના ઓરડા ઉપર જયુતાતનો સિલ્કો લગાવવો.

(૧૫) નાના અમલદારોને ખોગકના મંત્રણ (અખીર) માટે મદદ.

(૧૬) વેચાણખાતાની વસ્તુઓની કીમતનો અંદાજ અને રોકડ સિલ્ક ઉપર જયુતાતનો સિલ્કો મારવો.

(૧૭) કારખાના માટે માલ મગાવવાની યાદી ઉપર પહેલા જયુતાતને અને પછી ખાન-ઈ-મામાને સહીઓ કરવી.

(૧૮) ઢોરોના ખોરાકના ખર્ચના મિલ્કા અને મરામરી તન્ખાની મદદની માગણી પહેલાં જયુતાતની કચેરીમાં જવી જોઈએ અને પાછળથી તેના ઉપર ખાન-ઈ-મામાને મહી કરી જોઈએ

પ્રકરણ ૪ પ્રાંતિક વહીવટ

૧:

અમલદારોનો ગામડાંની જિંદગી પ્રત્યે અભાવ અને
ગામડાંઓના પ્રશ્નોમાં બેદરકારી

મુઘલ સામ્રાજ્યનો ગામડાંનો વહીવટ તે મધ્યસ્થ રાજ્યમંત્રી-
હતી થયાર્થ નાની આકૃતિ હતો પ્રાંતોમાં હાકેમ (મર-
કારી નામ નાજિમ, પશ્ચુ લોમ્પ્રિય નામ સુબેદાર), દીવાન,
બક્ષી, કાઝી, મદ્ર અને મુફતસિમ એ અમલદારો હતા, ખાન-ઈ-
સામાન કે બચુનાત હતો નહિ આ બક્ષીઓ મૂબેદારોની માથે રહે-
નારી બરકરી દુકડીઓના અમલદારો હતા, પરંતુ સુબેદારો પ્રાંતોના
આંશિક અમલદારો હતા નહિ તેમ જતા વ્યવહારમાં પરિણમી તે
મરખુ નર આનંદ

રાજ્યમંત્રીનટ પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં ચાલતો હતો પ્રોક
લાયાના શબ્દાર્થ પ્રમાણે તે રાજ્યમત્તા 'નગરસત્તા' હતી નહિ,
પરંતુ શહેરો ॥ રક્ષીશો અને તેની આજુમાજુના ક્ષેત્રે માથે મળધ
ધરાવતુ શહેરોમાં રહેતુ રાજ્યતત્ત્વ હતુ શિકારરોખ, વિદ્યારોધાન
બનાવના અને નારનાર ચદાઈઓ કરની એ બાગતો બાદ કરીએ તો
મુધયો ખામ કરીને નગરનામી જતો હતા અને એ પ્રમાણે રાજ-
દરબારીઓ, અમલદારો અને મુઘિયમ પ્રજાના હિન્ન અને મધ્યમ
વર્ગના લોકો પશ્ચુ નગરનામત્રિય હતા તેઓ ગામડાંઓને ધિક્કારતા
અને તેમના પ્રત્યે બેદરકાર રહેતા અને ગામડાંની જિંદગીને સજા
તરીકે ગણતા બેશક ગામડાંઓમાંથી તેમનો ખોરાક અને કમાણીનો
ગોટો ભાગ આવતો, પરંતુ તેમની માથે તેમનો મળધ એટલાપૂરતો

જ હતો. રોમન માત્રાત્મના મંત્રકારી ક્વિને 'માત્રાત્મના અને દેવોના ધામ'થી દૂર જોટિક અને માર્મોશિયન કિનારે રહેવું જેવું અમલ હતું, તેવું તેમને મામનન વચ્ચે લાગતું

આધ-દુઃખ મુર્ધ-ગદગ વ મર સુર્ધ-દેહ,
દુઃખ-ર્ધ-જ્વાન આર અત્ર મર-ર્ધ-જ્વેદ

(હમીદુદ્દીન-ગઝન અલકામ-ર્ધ-આનમગીરી પૃ ૩૩)

-કામડાની પૃઠ્ઠી મર્ધન તરફ હતી અને તેનું માથું ગામડા તરફ હતું, ખરેખર ગાથા કરતા પૃઠ્ઠી વંચારે ભાગ્યશાળી હતી

પ્રાતિક મરણનો ગામડાઓની સાથે આટલી રીતે મમલ ગળે તો-(૧) તાબુકાઓમાં ફોજદારો નીમવામાં આવતા, જેઓ મોટા ગામોમાં ન હતા, (૨) મર્ધનની ખાતાના નાના અમલદારો જે ખેડૂતા પાનેથી પન્નાર્ધી મર્ધન ઉતરતા, (૩) જમીનદારો સુખેદારની કચેરીની મુનાકાત લતા, (૪) મુખેદારો પરમખાઓમાં ફરતા. આ મમલ બધું ગાદ નાંદાના અને મેં માગ પહેલા ભાવખુમા જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જે તેઓ જમીનવેરો લઈ કંઈ અને સુસેદગા ભગ ન જે તો, પ્રાતના મુખ્ય ગહેરના સુલ્યતનથી અગાધિત રીતે ચોતાની મન્દ્રમાં આવે તેમ મતન બ્યવહાર ચવાનતા.

:૨:

મુખેદાર અને તેની ફરજો

'મુખેદાર' ગમદ અદથી ભાષાના 'મુખ' ગમદમાંથી બનેલો છે, જેનો અર્થ દિશા અથવા હોકાવત્તનો અક થાય છે જુના વખતના ફરેક રાજ્યના વિભાગોને રાજધાની માધિના મમલ પ્રમાણે નામ આપવામાં આવતા-દાખલા તરીકે ઉત્તર પ્રદેશ, દક્ષિણ પ્રદેશ, પૂર્વ પ્રદેશ, પશ્ચિમ પ્રદેશ-આમાંની ગમે તે દિશામાં જુદા પ્રાત બનાવ્યા જોડલા

પ્રદેશ હોય તો એ દિશાનો પ્રદેશ જનતો આ પ્રમાણે લાઠીથી ગત્યના પ્રાતિક લાકેમોને તર્ફ એટલે દિશા ઉત્તરી તર્ફદારો કહેવામાં આવતા.

દેશમાં અમલ્ય ભૌગોલિક નાના વિભાગો થતા અને દરેક વિભાગમાં જુનીજુની જાતિઓના વસવાટ થતા અને આ જાતિઓ પાળુ એક રથજેથી બીજા રથજે ભટકતી નહેતી હોવાથી, આની ધણી જાતિઓના વસવાટ પ્રમાણે જુદાજુદા રથજોને ઐતિહાસિક કે જાતિરાયક પ્રાતનુ નામ બાપવુ મળાવત નહેતુ તેથી લાકેમોના પ્રદેશને ઉત્તરનો, દક્ષિણનો, એમ કહેવુ વધારે અનુદાન હતુ આ પ્રમાણે મુજેદાર અને તર્ફદાર શબ્દનુ મૂળ હતુ.

મુજેદાર મરકારી રીતે પ્રાતનો નાજિમ એટલે નિયામક કહેવામાં આવતો તેની ખામ ફરજો સુલેહ જામરવી, મહસુન સરખાવા અને મકાનાથી ઉત્તરનવુ અને તેના લગ્ન જ બાદશાહી ફરમાનો અને દરબાર મોકલવામાં આવે તેનો અમલ કરવો.

નવો નિગાયેવો મુજેદાર પોતાના (સુવા) પ્રાતમાં જવા નીકળતો તે વખતે મુખ્ય દીવાન તેને નીચે પ્રમાણે સૂચના આપતો—

‘સુલેદારના કામકાજ મનથી અનુભવી પુરખો લખી ગયા છે કે મુજેદારે પોતાના મારા વર્તનથી બધા વર્ગના લોકોને રાજી રાખવા અને નગણા માણસોને બેરાવડ માણસો પીડે નહિ તેની તકેદારી રાખવી તેજો બધા જુદાગણોને દમાલી નાખવા, વગેરે.

‘મનમબદારો નીમવાની ભલામણો બાદશાહ કુદરતી રીતે કીમતી ગણે છે અને તેનો અમલ કરે છે, તેથી મુજેદારે માત્ર લાયક માણસોની જ બદલી માટે ભલામણ કરવી જોઈએ તેજો અંગેરોગ જમીનદારો અને બધા મહાગૃહિયાને મજા કરવી જોઈએ અને તેના પ્રાતમાં જે મનાવો મને તેના દર મહિને બે અફનાલો કાક ચોટાની ગાઢતે સાહી દરબારમાં મોકલવા જોઈએ.

‘તેજો વૃત્તારુઓ પામેથી બધો વખતે તેમને ફાડી મૂકવા જોઈએ.

નહિ, કાગણુ કે એ પદ્ધતિથી 'જુ'મના બીજ વસાય કે,' અને એથી બીજ પૈમાદાઃ માણસો વાચ જાપવાથી મુક્તિ મળી શકે છે એમ મમજી બુદ્ધિ મુજબ અને પરિણામે તેમને કાજૂમા ગણના મુકે ન થઈ પડે

નરા હાકેમને તેના કાર્ય માટે આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવામાં આવતો

‘જ્યારે તમારી નિમણૂક થાય, ત્યારે તમારે માટે દીવાન નોકરીમાં ગમશે—નિશામ નાથક અને અનુભવી પુરુષ, જેણે માર્ત ઊંચા અમીની નોકરીમાં મારી કામગીરી મળી હોય અને એવા અનુભવ અને જાણીશીનામે એક મુનશી પણ રાખવો તમારે સાહી દગારમાં ભરોમાં-લાયક મિત્ર કે મધ્યસ્થ (વમિનાદ) રાખવો કે જે તમારા પ્રાતની બાંધતો તમે બાદમાં તરફ જાયો તે તરફ દરવારમાં જૂ કરે અને એના મધ્યે હુમ્મ મેગવે આ મધ્યસ્થને તમારે બેટ મોગાદો મોનની જોઈએ, કાણુ આત્યાના મમમની એવી પ્રયા છે જ્યારે લોકો મૈયન પીરોની દગાદની મુલાકાત લે છે, ત્યારે તેમની મહેરમાની મેજાસાને ફૂલો અને મીઠાઈઓની ભેગ આપે છે, તે હવતા માણુમેની કૃપા મસાન કરાને તો કેવી મધી ભેગ જાપવી જરૂરી છે’

‘મારી માહિતી ધગવનાઃ (તમારા પ્રાતના) માણુમે પામેથી જાણી લેને કે કયા કયા જમીનદારો તરફ બગ દાખવવાની જરૂર છે અને ખેડોની મામાન્ય મિથિ કેવી છે અને એકમદી વસ્ત્રની (મહેસુન ઉધગવનામાં મદ કરના અનિયમિત સમ્પત્તિ-આત્યાના દધિવારમધ પોનિમદગને મગતુ) કેટલી મધ્યાની જાખા અને વહીવટના મમે માટે જરૂર છે તેના અદાજ કદાવળે જે તમારુ ખિદમત અને એકમદીનુ વસ્ત્ર પુરતુ નહોય અને બીજી મામતોમાં પણ માદસાહી મજૂરી અને મદની જરૂર હોય, તો તમારા મૂળ(પ્રાત)ની અસરકારક વ્યવસ્થા માટે જરૂર હોય તેટલુ સમ્પત્તિ આપવાની બાદમાં મજૂરી આપે તો મદ મારુ, નહિ નો જે તમે એમ ધારના દો કે તમારા

પ્રાતનો વહીવટ તમારા પોતાના ખર્ચે ચલાવી શકશો અને તમારી મુદત દરમ્યાન પ્રાતની સુવેલનો બદોબત કરીને (તમારા પગાર અને લેધ્યામાથી) આ ખર્ચે રાખી શકશો, તો તમ કરતે એમ ન બની શકે તેમ હોય તો એ જગ્યાનો અગ્વીકાર કરજો, મરણ કે એક જ મિષાધ શું કરી શકે? (અર્થાત તમારા માલિક તમને પૂરતું લશ્કર ન આપે તો તમે એકલા જ ગણાઓ.)

‘તમારી નિમણૂક થયા પછી તમારા પ્રાતમાં જવા નીકળો, ત્યારે સરકારે મળી રહેના હથિયારમધ ખિદમતગારો(તખીનાન)ની એક અતુર્યાશ મખ્યાની ભરતી કરતે, તઓ મારા લડાઈયા, હાથા ખાનદાનના અને યુદ્ધમાં અનુભવી હોના જોતો તમારા મુખાતબ જતા અર્ધા રહેતે એવી જતના પીગલ ખિદમતગારોની અતુર્યાશ મખ્યાની ભરતી કરતે તમારી સાથે મુતખી હાદાઓ માટે જાહાશ અને અનુભવી ઉમેદનારો લઈ જજો અને તેમને જણાવજો કે તમારા પ્રાતની સરહદ ઉપર જે દિવસે તમે પહોચજો, તે દિવસથી તમારી નોકરી શરૂ થશે આમાથી અરધા તમારી સાથે રાખતે અને ભરતી થયેલા અરધા ખિદમતગારો તમારા પહેલા પ્રાતમાં થયે મોકલજો અને તેમને જણાવજો કે મારી માહિતી ધરાવનાર મ્યાનિક માણસોને જોગા કરજો અને તે અચળના જમીનદારો અને નામાદારો કેવી વર્તણૂકના છે તે તેમની પામેથી જાણી લેજો અને તેમનો એમ્પીગ્ન રચેનો મગધ અને મહેમુલખખખાના મખરમાં માજી મુમેદારો પ્રત્યેનું તેમનું વર્તન અને મહેમુલ ઉપરાંત પ્રત્યેક જમીનદાર પીગલ ટેલુ આપતો એ આખનનો હવાલ તમને નિવેદન કે જ્યારે તમારો પ્રાત ચોથા ભાગના અતરે જઈ, ત્યાર તમારે તમારા અનુભવી મૈનિમને પરાના આપીને જમીનદારો તરફ મોકલના, જેથી તમે આવી પહોચો ત્યાર પછી મુકમ્મ કરવી જગ્યાએ તેઓ તમારી હજૂરના હાજર થાય

‘જ્યારે તમારા પ્રાતમાં મરહદ ઉપર પહોચો, ત્યારે એ દિવસથી હોદાના ઉમેદવારોની નોમણી કરતે અને તેમમાં પ્રત્યે મારી વર્તણૂક

ગાળજો, કાનુ કે તેમના મન ઉપર પહેલ પડેલી જે છાપ પડશે, તેનાથી માનિત તરીકે તમે કેના છો તે વિશે તેમનો અભિપ્રાય બધાએ

‘બડખોર જમીનદારો અને કાયદાનિરૂદ્ધ વર્તનાર માણસોના આગેવાનોને સજ્જ કરજો, જેથી કરીને એ વર્ગના બીજા માણસોને ચેનવાણી મળે અને તેઓ મહેસૂલ ભરી દે.

‘પાછી કિલનામા દાખલ થતે પગિચિતિ તપાસ્યા પછી મિન-જરૂરી લશ્કરને કમી કરજો (યાદ રાખજો કે) તમાના માણસોના અટ્ટેલા પગાર ચૂકવના ભારે પડે છે. આતની આવકના પ્રમાણમા ખર્ચ કરનાનું દીનાનને જણાવજો

‘જેતીનો વિનંતા કરવામા અને ખગ દિનથી ખેડ કરનામા રૈયતને ઉત્તેજન આપજો તેમને ચૂમીત પાલમાલ કરરી નહિ યાદ રાખજો કે રૈયત રાજ્યની આવકનું કાયમી સાધન છે જમીનદારોને ખિલાત વગેરે આપીને રાજી રાખના તે વધારે સમુ કામ છે

‘ખાવસા મહાસોમા તમારો હાથ ધાવશે નહિ, કારણ કે એમ કરવા જતા ખાલમા દીનાનની સાથે ઝગડો મરી ખેસશે અને તે બાદશાહને તમારા નિરૂદ્ધ ફરિયાદ કયો, જેથી તમારે તમારી વર્ન છૂટનો ખુનાસો કરવો પડશે.

‘જોખો અને કાઝીઓ પ્રત્યે મમતા રાખજો જે દર્વેશો ખીમને આગણે બીખ માગવા ન જતા હોય, તેમની હાનત કેરી છે તેની તપાસ કરાવજો અને તેમને રોકડ નાણાની અને ખીજી મદદ કરજો કમીરો અને માગણોને ખેરાત કરજો બગવાન નિર્મળને સતાપે નહિ તેની ખચર રાખજો.’

। તેની ખીજી કરજ એ લગી કે તેની દુકુમનના પ્રદેશની નજીકના ખડિયા રામજો પામેથી ખડણી ઉતરાવરી અને તેને શાહી દર બારમા મોકલનાના ચોકાપહેરાનો મનોખમત કરવો

:૩:

પ્રાંતિક દીવાનોની ફરજો

રથાનિક અમલદારોમાં પ્રાંતિક દીવાનોનો દરજ્જો ઊંચો હતો અને મારા પહેલા જાણણીમાં જતાવ્યું છે તે પ્રમાણે તે સૂબેદારનો હરીફ હતો અને જણાવે એક ઊંચા ઉપર સખત અને અપત્તી દેખરેખ રાખવાની હતી અને આરબ લોકો પયગઝરના સ્વર્ગવાસ પત્તી દુનિયાને છૂતના ગયા અને જિતાયેલા પ્રદેશ ઉપર સત્તા જમાવતા ગયા, તેમની આનંદની રાજ્યનીતિ અને પ્રજાવિકા આ પ્રમાણે ચાલુ રાખતા હતા.

પ્રાંતિક દીવાનને શાહી દીવાન પમદ કરતો અને તે તેના હુકમ અનુસાર વર્તતો અને તેની માથે પગથવહાર ચલાવતો. નવા દીવાનને વિદાય આપતી વખતે મુખ્ય દીવાન તેને આગ્રહ કરતો કે ખેતીની આબાદી કરવી અને અમીનની જગ્યાએ સારાના આરા માણસની પમદગી કરવી. તેણે પ્રાતમાના બનાવો અને રોકડ પુરાતના નિવેદન મહિનામાં બે વખતે મુખ્ય દીવાનને મોકલવાનાં હતાં. દીવાનને ખાસ જવાબજુ હતી કે તેણે વસૂલાત અધિકારીઓ તરીકે (કિારી અને તહસીલદાર) વ્યવહારકુશળ માણસોની નિમણૂક કરવી કે જેઓ સરકારી લેણુ ગજીખુશીથી ભરવાને રૈયતને સમજાવી શકે અને મક્કાઈ અને સજનો આશ્રય લેવાની જરૂર ન પડે.

પ્રાંતિક દીવાનની નિમણૂકની સનદમાં તેની નીચે પ્રમાણે ફરજો જણાવેલી છે—

“ખેતી અને ગ્રામડાંની આબાદી કરવા પ્રયત્ન કરવો. ખજાનાની દેખરેખ રાખવી, જેથી કરીને કોઈ પણ ચોગ્ય મનૂરી મિવાય પૈમાનો ઉપાડ ન કરી શકે. ન્યાયે ફાજલદારો કે ઊંચા કોઈ ખજાનામાં પૈમા ભરે; ત્યારે તેમના આડતિયાઓને પહોંચો લખી આપવી. (કમ્લ-ઉન્-વસૂલ) કોઈ આમિય મના કરેલો વેરો (આખુસાખ) ઉપરાંત નહિ, તેની તપાસ રાખવી.

‘ખેતીની મોસમના અંતે મૂળ કાચી નોંધો ઉપરથી આગિલોએ જળનદનીથી કરેલી ઉરાત અને ખાચકી નછી ઢરી અને તેમના હિમામમા શાહી ખજનાનું જે લેણું પડતું હોય તે વસૂલ કરવું દુષ્ટ અને અપ્રામાણિક આગિલો મનથી અરકાર (એટલે કે મુખ્ય દીરાન)ને હેરાલ મોકલવો, જેથી કરીને તેમની જગ્યાએ મારા માથુસો નીમી શકાય.

‘જો કોઈ આગિલો ધણા વર્ષોની મહેસૂલ ઉરાવની માકી ગામી હોય, તો પાચ ટકાનું વ્યાજ ચઢાવીને અનુકૂળ હખાથી ગામડાઓ પાસેથી બાકી વસૂલ કરી

‘પાછલા વર્ષે સગકાર ધીરેથી તગારીની રકમ આપુ વર્તી પહેલી મોસમમા ઉરાવની જો લોખ આપે નહિ, તો અરકારે દીરાન અને અમીનને તે રકમ ભરી દેવાની ફરજ પાડી.

‘દગ્તૂર પ્રમાણે તમારા ખાનાના કાગળો શાહી દફતરખાતામા મોકલી આપના’

‘૪:

ફોજદાર અને તેનું કામકાજ

મુયેદ જળનવામા અને સામાન્ય કારોમારી કામ કરનામા ફોજદારો સૂમેદારોના મદદનીશો હતા. પ્રાતના જે વિભાગો પૂગ્તી રીત સુધરેલા હોય અથવા તેમા પૂગ્તી મખ્યાના જમીનદારો કે મહેસૂલના મોગ સાધનો હોય અને તેમા મોગ ગામો હોય, તે પ્રાતના પેટા વિભાગો પાડી આ અમલદારોના તામામા સોંપવામા આવતા આ પ્રમાણે જિદારના સૂમામા (પ્રાત) (૧) પવમાઉ, (૨) દરભગા અથવા તિરહુત અને (૩) હાજીપુરની ફોજદારીઓ હતી. સત્તરમા મેકાના ફારસી ખતપત્રોમા મૂગીર અને લાવલપુરમા ફોજદારોના મથક હોવાનો કોઈ ખાસ ઉલ્લેખ મારા જોરામા આવ્યો નથી.

ગંગાનામાં હુમલી, જસોર, ગૌહતી, સિલ્હટ, મેદિનીપુર અને કદાચ ઘોરઘાટ એ ફૅજદારી વિભાગો હતા.

ત્યારે નવો ફૅજદાર નીમવાના આવતો, ત્યારે તેની નીતિ અને વર્તન મંજૂરી નીચેનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો :

‘સિપાઇઓની માથેના વહેવારમાં ફૅજદારે જદાદુર અને વિનયી થવું જોઈએ. તેણે પોતાના હથિધારજથ્થા ખિસ્મતમારેમાં મશહૂર બહાદુરીવાળા અને જિગ્યા ખાનદાનના માણસોની જ ભરતી કરવી.’

‘જેવા તમે તમારી નોકરીના મથકે પહોંચો કે તરત જ, જે સ્થાનિક પાંખલા વહીવટથી માલિતમાર હોય તેમને ખોળી કાઢવા (દાખલા તરીકે, કાનૂનગો અને ખીમ્ત), તેમનાં હૃદય છતી લેવા અને તેમની પાસેથી જાણી લેવું કે તમારા વિભાગમાં રાખેલા લશ્કરનો કયો ભાગ સરદારની નજીકનાં લાભ લે તેવા વજબવાળો છે અને કાયદા-વિરુદ્ધ વર્તનાર જમીનદારોની માથે કાળુ કાળુ છૂપી રીતે મળી ગયું છે.

‘વળી, કયા કયા સ્થાનિક જમીનદારો નિયમિત રીતે મહેસૂલ ભરતા હતા અને કાણુ કાણુ તમારા પહેલાના ફૅજદારના વખતમાં વિરોધ બતાવતા હતા તે જાણી લેવું. જે જમીનદાર કુદરતી રીતે તાબે થવાનું વલણ ન ધરાવતા હોય, તેમના પ્રત્યે પહેલાં તો સારો ભાવ રાખવો; અને તેઓ જો તેના જવાબમાં તાબેદારી ન બતાવે તો, તેમને સજા કરવી. જો આવા જમીનદારને શિક્ષિત આપવા માટે તમારું લશ્કર પૂરતું ન હોય તો, તેના શત્રુઓને તેની વિરુદ્ધમાં ઉત્કેરવા, તેના વિરોધીને એ જમીનદારની જમીન આપવી, અને બંદખોરને સહેલાઈથી કચરી નાંખવાને તેના વિરોધીના લશ્કરની કુમકમાં તમારું લશ્કર ખજૂ મોકલવું.

‘શાહી દરબારના કોઈ વિશ્વાસુ કારકુનની સાથે તમારા પત્ર-વ્યવહારની જાહેવણી કરવી અને આ પ્રમાણે ખજર પૂરી પાડવાના આધારે તમારી બાબતો તે દરબારમાં (એટલે મુખ્ય દીવાનને) સાદર કરે એમ વ્યવસ્થા કરવી.

‘ગયાનિક વાક્ય—નરીમ, સવાનીદનિગાર અને હવકારાએને (મરકારી ખાવરપત્રીઓ અને ગ્રન્થો) રાષ્ટ્ર રાખવા સારી જે તેઓ બનાવના અહેવાલો તમને લાભ મળે તેવી રીતે વખી મોકલે.

‘(તમારે બખેડાની જગ્યાએ જવું પડે ત્યારે) ચપળતાથી સુદ્ધા ઊતરી શકે એટલા માટે વડાઈના બધા હથિયારોનો મહાવરો તમારે આપુ રાખવો અને શિકાર ખેલવાની અને ઘોડેસવારીની ટેવ પાડવી.’

ફોજદારની નિમણૂકની મનદમા તેની ફરજને નીચે પ્રમાણે અંપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે :

‘મજનના સારામાં સારા માધન તરીકે કાયદા વિરુદ્ધના માણુમેના અને બંડખોર સરફરોના કિલ્લા તોડી પાડવા. મહેસૂલ ભરનાર માણુમેના રક્ષણ માટે રસ્તાઓને સવામત રાખવા. મહેસૂલ વસૂલ કરવાને વખતે જંગીગદારોના ગુમાસ્તાઓ અને ફોરીઓ(ખાવસા જમીનના ઉધરાતફરો)ને લશ્કરી મદદ આપવી.’

‘બદ્દકો બનાવવાની હુદારોને મના કરવી જે થાણુદારોને તમે નીમો, તેમને તેમના હોદ્દા પૂરા અભાગવાને, લાગેલી કાયદેમર ગાલિકીની ગિલકત ન પાડવી સંવાને અને મના કરેલા વેના(અપ્પાવામ્) ન ઉધરાવવાને તાકીદ કરવી.’

‘જ્યાસુધી જંગીરફરોનો ગુમાસ્તો અથવા ખાવસા જમીનનો આમિલ લશ્કરી મદદ માટે લખી માગણી કરે નહિ, ત્યાસુધી તમારી હકુમતના કોઈ ગામ ઉપર ચદાઈ લઈ જવી નહિ તમે આવી માગણી મળ્યા પછી, ગામના જે આગેવાનો તોફાનના મૂળ હોય તેમને મમજદીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરી જ્લેવો, જેથી કરીને તેમની તોફાની અને બિનકાયદામરની આવ માટે તેઓ પરતાવો કરે અને મહેસૂલ ભરવાને અને સુસેદશાતિથી ખેતી કરવાને પ્રેરાય. જે તેઓ સુધરે તો આમિલ પામે કગરનું ખત કગવી વેવું. જે સુધરવાની ના પાડે તો ગામના દુષ્ટ માણુમેને મગ્ન કરી, પગનું ખેડતોને

ડાહ્યા નહિ'. 'સ્તાઓનું નક્ષત્ર કન્ધુ, જગત્ કપાલી નાખવા, અને કાયદા વિરુદ્ધના કિસ્સાઓ તોડી પાડવા'

'ટૂકડા ફોજદાર, તેના નામ પ્રમાણે, નાના જાએડા દાખી દેવાને, લુટારુ ટોળાઓને વિખેરી નાખવાને = પકડવાને, જગત્જગતીના ગુના સમાવવાને અને મહેસૂલી અધિકારીઓ, ફોજદારી ન્યાયાધીશો અને જાહેર નીતિરક્ષકોના સામેના તોફાન વિરુદ્ધ જોરતબળી બનાવવાને દેશમાં રાખવામાં આવેલા લશ્કરનો તે માત્ર એકલો જ મરદાર હતો (તેના કાર્યો આઈન લા ૨, ૫. ૪૦-૪૧માં ટૂકડામાં જણાવ્યા છે)

:૫:

કોટવાલ અને તેની ફરજો

જાહેર શાન્તિના મંબંધમાં આપણે અહીં કોટવાલ અને તેની ફરજોની યોગ્ય રીતે ચર્ચા કરીશું. તે શહેરના પોલિસદળનો ઉપરી હોનાથી તેને ખાસ કરીને નગર-અધિકારી ગણી શકાય

જે વહારના કાર્યોમાં નિયમોનું પાલન કરતો હોય અને અંતરમાં ઈશ્વરથી જાતો હોય તેને આદર્શ કોટવાલ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. ત્યારે બાઈશાહ કે પ્રાંતનો સૂબેદાર ન્યાયસભામાં ગિરાજતો હોય કે જાહેર મુલાકાતનો દરજ્જો ભરતો હોય, ત્યારે તેણે હાજરી આપવા જોઈએ પોતાની જગ્યાનો દવાસો લેતી વખતે તેણે જાતતપાસથી ખાતરી કરવી જોઈએ કે તેના હાથ નીચેના ઘોડેસવાર અને પાયદળ લશ્કરની મજ્બા સુકરર થયા પ્રમાણે છે કે નહિ અને તેમનો સરજામ, હથિયાર અને ખીજો સરસામાન-સળિયા, બેડીઓ અને તીરના બાયા— (૧ જાઉલાન) વગેરેની સખ્યા નોંધવહી પ્રમાણે જરોબર છે કે નહિ તેણે કેન્દ્રમાનાની અદરના માણસોની મજ્બા ગણી જોવી અને તેમના ગુનાની કેશિયતોની ચોકસી કરવી પછી જ કેદીઓને તે નિર્દોષ ગણતો હોય તેમનો અહેવાલ ઉપરી અધિકારી તરફ લખી મોકલવો અને

તેમની મુક્તિ મેળવવી. જે અપગ્રથી માણુમો પૈના આપી શકે તેમ હોય તેમની પામેથી ચોખ્ખું દડ વર્ષ તેમને છૂટા કરવાના હુકમો તેણે મેળવના જોઈએ. દમડી વિનાના કેદીઓની આગતમા અહેવાલ લખી મોકલવો અને હુકમ પ્રમાણે ચર્તાવું. જેઓ કેદમા ગળવા લાયક હોય. તેમની હકીકતોનું નિવેદન ન્યાયાધિકારીઓ તરફ મોકલવું અને તેમની મહી સાથેના હુકમોનો અમલ કોટવાલે કરવો જોઈએ. જેઓ દેહાત-દંડને લાયક હોય, તેમની વેળા હકીકત તપાસના દિવસે ન્યાયાધીશને આજ્ઞ કરવી અને દેહાતદંડનો હુકમ કાઝીની મહી માથેનો મેગનીને તેનો અમલ કરવો.

ચોકિયાતો અને ઝાકુ કાઠનારાઓને બેગ કરીને તેમની પામેથી મુચરકા લખાવી સેવા કે અમે મહોલ્લાઓમા બનતા બનાવો કર્મ પશુ હકીકત દખાવી રાખ્યા સિવાય કે અતિશયોક્તિ કર્યા સિવાય આપને નિવેદન કરીશું. તેણે દરેક જિલ્લા માટે છપી આતમી આપવાને આકેક ખાદા મિયાઇને નીમવો, જેથી કરીને આ બંને સાધનો મારફતે આવતા અહેવાલોનો મુકાબલો કરીને તે આગી હકીકત જાણી શકે અને ચોખ્ખું અમલ કરી શકે.

ઈન્સાફ જરોબર આપવો, જેથી કરીને કાર્મ જાળતની સત્યતાનો નિર્ણય કરવામા લોકો તમારી કાઝીની માથે તુબના કરી શકે. શહેરના જાહેર માર્ગો ઉપર સૂર્યાસ્તથી નવ વાગ્યા સુધી અને નવથી સૂર્યોદય સુધી રાદદારીઓની તપાસ રાખવાને અને જેઓને ચોર કે કુદ્દ માણુમો ધારવામા આવે તેમને પકડીને તમારી પાસે રજૂ કરવાને ચોકિયાત તરીકે જાગરદાઝ માણુમેને જોડવવા જોઈએ.

વેચાણ અને ખરીદીના ગ્યજોએ અને જ્યાં મળ્યા લોકો ટોળે મળના હોય તેવી તમામની જગ્યાઓએ ખીસાકાતરૂ અને ઉહાઉગીરોને પકડવાને અને તમારી પાસે સગ્ન માટે લાવવાને માટે ચોકીદારો જોડવવા.

વેચનારો, નર્તકીઓ, કપાલો અને માદક પદાર્થોના વેચનારાઓને

ગોવારીને તેમની પામ જાગીનખના વખાડી લાગા ક જે અમે મના કરેના કામો કરીશુ તો આપવો દડ આપીશ જે તેઓ કરાગો ભગ કરે તો તેમના દડ કરવો મરસતે રહેગીરો માથે ઘોડા ઉપર બેમીને શહેરની ચારે તાલુકાએ અને મહોલાઓમા વટાવ માગી જે મહોલાઓમા પહેલા તમે તમારા જનસૂમો મોખ્યા હાય અને તેમણે ચોર લાંબેના આડા પોગી કાઢ્યા હોય, ત્યાં તમારે વખતસર પહોચી જવુ અને તેમની દરમગોરી મૂગમાથી જ દાખી દેની

રોને દેદીઓ નામી જન્ય, માટે તેમના ઉપર ખ્યાનપૂર્વક દેખરેખ રાખી જોઈએ

અર્ધન-ઈ-અકગરીમા પણ કોટનાગની ફરજોનું સૂક્ષ્મ વર્ણન કરેલું છે પણ આ અમલદારે પાળનાના અકળરના દમ્તૂરોમાથી ધણીખરા તેના મરણુ બાદ રદ કરવામા આપ્યા હતા, અને આર્ધનખાનો આપો દકરો અને તો કોટવાવને માટે આદર્શ જેવો, પણ ખરી દકી કતનું પ્રતિનિધિ ન પાળનારો જણાય છે. અહીં કોટવાવ પાસેથી જેટલી માગણી કરનામા આવી છે તે તો માત્ર મપૂર્ણ મનુષ્ય જ પૂરી પાડી શકે તેથી આ માધનની હું કંઈ કીમત ગણતો નથી

(ધુરોખી પ્રવાસી) મનુક્સી જાતનિરીક્ષણથી કોટવાલના કામકાજ વિશે કીમતી અહેવાલ પૂરો પાડે છે 'દાર ગાગરાનુ બધ કરાવનાની તેની ફરજ છે શહેરમા ટાઈ વેશ્યા ન રહે અથવા બાદશાહે મના કરેલુ કોઇ કામ કરનામા ન આવે તે તેણે જોનું જોઈએ જે બધા બનાવો બને, તેની માહિતી તે મેળવે છે, જેથી તે જેતાનો અહેવાલ (બાદશાહ તરફ) મોકલી શકે આ હેતુને માટે આખા મુઘલ સામ્રાજ્યમા હવાવખોઝ (ધર વાગનાર) તરીકે જાણીતા માણસો હોય છે આ લોકોની ફરજ હોય છે કે તેમણે દિનસમા જે વાર દરેક ધરમા ઝાકુ કાઢરા જવુ અને જે બનાવ બને તેની કોટવાલને ખબર આપવી... ચોરો અને ગુનેગારોને પકડવાની પણ તેની ફરજ છે તે કાઝીના હાથ નીચે છે અને તેની તરફથી હુકમો મેળવે છે

..... તેના તાબામાં પુરુષના ઘોડેમવારો અને મખ્યામંથ પાયદળ લશ્કર રહે છે દરેક જિલ્લામાં એકમવાર અને વીમથી ત્રીસ ધ્યાદા હોય છે અને તે રોન કર્યા કરે છે.' નેટવાળની મનમાં જાણાવેલું હોય છે કે 'શહેરમાં ચોરી-ચખારી થાય નહિ, લોખેના જનમાલની સલામતી રહે અને લોખે શાન્તિથી પોતાનો વેપારરોજગાર ચલાવે એનો તમારે બહોગમ્ત કરવાની જરૂર છે ખાચકીના ચુનાવાળા લાખેને તમારી મુન્મશી ઉપર કેદ કરવા કે છોડી દેવા નહિ, પણ કાઝીના હુકમ પ્રમાણે તમારે વર્તવાનું છે. જો શહેરમાં હોડી લકારવાનો ધંધો ચાલુ હોય તો, હોડીનો કાર્ધવેરો ઉધરાવવો નહિ (કારણ કે તે વેરો બાદશાહ ગં કર્યો હતો), અને ખારવાઓ વાજળી કગ્તા વધારે લાકું લે નહિ અને કાયદાવિરોધી માણુઓ કે જુદમમારો હોડીઓનો ઉપયોગ કરી નહીપાર કરે નહિ તેની તમારે કાળજી રાખવી.'

જાહન રસના ઉપર કોટવાળની કચેરીના સામે એક ચખૂતરો બાધેસો હતો, જેના ઉપર હગમખારોને ખડા રાખરાખા ચાલતા.

: ૬ :

ખખરપત્રીઓ

મધ્યમ રાખમત્તા જે માધનદ્વારા દેશના સમાચાર મેળવતી તેના ચાર પ્રકાર હતા—(૧) વાકઝન-ત્રીસ, (૨) મવાનિદ-નિગાર, (૩) ખુકિયા-નરીમ આ ત્રણે ક્ષેત્રી અહવાયો મોકલતા અને (૪) દલકાનનો શખ્દાર્ય પેરિયો થાય, પણ વ્યવહારુ અર્થ જામૂમ થતો હતો તે મોદાની ખખરો વાવતો, તેકે તેના નરકથી કાગજો મળવાના થાકક ઉ-ક્ષેષો જોવામાં આવે છે ખન

વાકઝ-નરીસ (કાર્ધવખન વાકઝ-નિગાર વખાતુ) અને મવાનિદ-નિગાર એ અનેનો અર્થ એક જ હતો—ખનાવોનો વખનાઝ અથવા નપામનાઝ અને વચ્ચેનો માત્ર એકલો જ બેદ દૂ મુચવી સકુ કે વાકઝ

—નવીસ અનેગા વધારે નિયમિત અને જાહેર હેવાલ લખનાર હતો, જ્યારે સવાનિહ—નિગાર અમલની જાળતો ઉપર ખાસ નીમેલો ખજર-પત્રી હતો. પરંતુ અમલદારોની ફરજો વિશેની જે શરસી હાથપ્રત મેં જોઈ છે, તે પ્રમાણે આ ખુલાસો ખખખેમતો નથી. તેમ છતાં, આટલું તો જણાય છે કે વાકઈ—નવીસ રણસેનના લશ્કરની સાથે, દરેક પ્રાતમા અને મોટા શહેરમાં કાયમનો નિમાતો, જ્યારે સવાનિહ—નિગાર ખામ જગ્યાએએ અને ખાસ સમયે નિમાતો સજવ છે કે પીળે ખજરપત્રી પહેલા ઉપર દાખ અને જમસૂસ રૂપે કામ કરતો હોય!

જ્યારે પ્રાતિક હાકેમ જાહેર દગ્ગાર ભરતો, ત્યારે વાકઈ—નવીસ હાજર રહેતો અને જનાવોની ત્યા ને ત્યા નોંધ કરતો આ ખજરપત્રીના કાગળની હકીકત બાદશાહને મોકલ્યા પહેલા સૂબેદારને અથવા તો રણસેન હોય તો, લશ્કરના સરદારને જણાવવામાં આવતી. સવાનિહ—નિગાર પણ એમ કરતો કે કેમ તે આપણે જણતા નથી.

હાથપ્રતમાં એમ જણાવેલું છે કે જે અદવાળિ જનાવોના અહેવાલ મોકલવા અને સવાનિહ—નિગારે મહિનામાં આઠ વખત મોકલવા લાયા ઉપરથી જણાય છે કે પાછળના અમલદારે આખા મૂળા (પ્રાત)ની હકીકતના અહેવાલો મોકલવાના હતા, જ્યારે પહેલાએ અમુક રથળ મરંધીજ મોકલવાના હતા, પણ આ અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત નથી.

ધણા પ્રાતો અને નાના લશ્કરોની જાળનમાં બંધી અને વાકઈ—નવીસના હોદ્દા એક જ મહત્તમ ધારણ કરતો.

ખુદિયા—નવીમ અથવા ‘ગુમ લેખક’ બહુ ગુમ પ્રતિનિધિ હતો. તે ધ્યાનિક અધિકારીએને જણાવ્યા મિવાય ખાનગી રીતે જનાવોના અહેવાલ લખી મોકલતો અને ધણી વખત તો સ્થાનિક આધિકારીઓ તેનું નામ પણ જણતા નહિ આ ગુમ ખજરપત્રીઓ ખાલા લોખેને કાળ જેવા લાગતા અને હું ધારુ છું કે એ હોદ્દો કેટલાક ખુદિયા રાજ્યોમાં હજી પણ ચાલુ છે

આ ખજરપત્રો (અને દલકાગના મગધમાં મોદાના મદેશા)

ડાકચોરીના દારોગા તરફ મોકલવામાં આવતા અને તે ખોટા મિત્ર થાઈશાદ ૩૫૩ ૨૪૫ કરવાને વઝીરને આપતો. આ આ પ્રકારના અખબાર-નવીખોનો ઉપરી અને રક્ષક આ દારોગો હતો અને તેના દુકમ પ્રમાણે તેમને આનંદ પડતું.

ધણી વખત કોઈ મિત્રજી સૂબેદાર તેના વિરુદ્ધ થયેલા અહેવાલને લીધે મ્યાનિક ખાતરપત્રીનું જાહેરમાં અપમાન કરતો અગત્ય તેને માર મારતો, ત્યારે તે પોતાના હાથ પીચેના અમનદારની તબક્કાગી કરતો અને દોષિત સૂબેદારને શિક્ષા કરાવતો.

ખાતરપત્રીના ઉપરી ઔરંગઝેબના મન્યમાં ધાળી લાગવગ થમવતો અને વિશ્વાસપાત્ર મળતો, ઔરંગઝેબ જામુમેને પોતાના નેત્ર અને કર્ણના જેવા મળતો એના રમૂજ દર્શાવતો અલકમ-મ આપમગિગિના આપેલા છે, જેનું મેં અંગ્રેજીમાં Anecdotes of Aurangzeb એ નામથી બાજાનારું કર્યું છે.

હાથપોથીમા નવા નિમાયેલા વાકઈ-નરીમને આ પ્રમાણે નિપુણ શિક્ષા આપનામા આવે છે :

‘ખરી દુકીકતનો જ અહેવાલ મોકલવો, નહિ તો માઈશાદ ને ખીજ માધન માન્હતે દુકીકત જાણશે, તો તમને મળ કરમી’ નમાર કામ નાણુક છે, બને પક્ષની તમારે મેવા કરવાની છે.

‘માપ મરે નહિ અને વારી બાગે નહિ’ એવી જાનનું કાંઈ હદાયણ અને વિચારો નખવા જોઈએ. મોટા અમલદારોના જિંદના એમા મના કરેલા કામ થાય છે ને તમે તેનો માવો અહેવાલ બખી મોકલશે તો અમલદારોની નાલેશી થશે તમે તે નહિ બખી મોકલો તો, તમારી ખરાગી થશે. તેથી તમારા જિંદનાના અમીરને કરેલું કે ‘તમારા જિંદનામા મના કરેલા કામ થાય છે તેને અટકાવો, બે તે ઉદત જવાળ આવે તો તમારે એવા દુષ્ટત્યો જનારીને જિંદનાના ટાટવાવને ધમકી આપવી પડી જિંદનાના અમીરના ધ્યાનમાં એ વાત કીતરંગે એ જિંદવામાથી દુઃકૃત્ય દૂર ન થાય, તોપણ બે કોઈ

એનો અહેવાલ જાણ્યાને મોકલે તો તમે તમારો બચાવ સહેલાઈથી કરી શકો કે મેં તો જિજ્ઞાસા અમીરને ખબર આપી હતી અને ટ્રાટવાસને પણ મુચના કરી હતી.

‘દરેક બાબતમાં સાચી વાત લખવી, પણ અમીરોને નારાજ કરવાથી દૂર રહેવું! તમારાં નિવેદનોની મંજૂરપૂર્વક ચાકરી કર્યા પછી લખવું.

‘વાકકત્તે અદનાડિયામાં એક વખત, મવાનિહે જે વખત અને દલકારાએ અબજાર એક વખત (મદિનામાં?) મોકલ્યા અને નાઝિમ અને દીવાનના ખરીના જૂંજળીઓમાં ઘાતોને મદિનામાં જે વખત મોકલ્યા. તે ઉપરાંત અગત્યની બાબતો તરત જ મોકલવી.’

પ્રકરણ ૫

:૧:

જમીનવેરા

જૂના વખતથી વેરા ભગનાર અને વેરા વેનાર એ બંને વચ્ચે આશ્ચર્ય આપતું ગાદું વેર જોઈને હિંદના ઇતિહાસના શ્રદ્ધાળુ અભ્યાસીને ધણું જ આશ્ચર્ય થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આવેલા યુરોપના મુમાકરોએ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે રૈયત રીતમગ્નો વેરા ભરવાને પાણી નારાજ હતી અને તેની પામેથી રાજ્યનું કોણું વચ્ચે કરવાને બળનો ઉપયોગ કરવો પડતો. બીજી બાજુએ, મંદુર માહિત્યમાં, તેમ જ ફારમી દરબારી બખ્ખરોમાં, રાજપુરો—મહેશ્વરી અમલદારો અને દરબારીઓ—કેવી રીતે ખેડૂતો ઉપર જીવન કરતા તે વાંચીએ છીએ અને બંને યુગોના લખાણોમાં આવા લોહીચૂંમણિયાઓથી રૈયતનું રાજ્ય રક્ષણ કરવું એમ જણાવેલું છે મહેશ્વર ન ભગવાની આનાકાની કરવાની ટેવનું એક કારણ એ હતું કે મહેશ્વરના બદલામાં તેમને ગભરૂ તરફથી કંઈ લાભ મળતો નહિ, પણ મુખ્ય કારણ તો રાજ્યની અનિયંત્રિતા હતી. મેં આગળ મગજનવ્યું છે કે મુઘલાર્થ રાજ્ય હિંદમાં કંઈ પણ આમાજિક પ્રવૃત્તિ કરતું નહિ, પરંતુ માત્ર બદારના હુમલા કરનારથી અને અંદરના બગવાળોરોથી દેશનું રક્ષણ કરવાનો તેનો હેતુ હતો. રાષ્ટ્રિય બચાવનું આ કામ પણ ઘણી વખત બરાબર રીતે કરવામાં આવતું, અને ચોરસદાગ-સામે ગામડાઓની ચોક્કીનું કામ ગામની ગચ્છા કરતી, કે જેને મહેશ્વરમાંથી કંઈ બદલો મળતો નહિ. આ પ્રમાણે રાજ્ય ખેડૂતની મહેનતના ફળનો મારો જેવો લાગ મેળાવે, તેના બદલામાં રૈયતને કંઈ દેખીતો લાભ મળતો નહિ.

બીજું, રાજવશના પક્ષટા એટલા બધા વારલા થતા, એક જ

વંશની અંદરઅંદર પણ વારમાના વિગ્રહો અપવાદરૂપે નહિ પણ નિયમ તરીકે એટલા બધા ચાલુ રહેતા, અને પડોશના રાજ્યો ઉપર ચલાઈએ કરવી (સંસ્કૃતમાં 'દિગ્વિજય', ફારસીમાં 'મુલકમીરી') એ હિંદુ રાજ્યો અને મુસ્લિમ સુલતાનો અને પોતાની એટલી બધી મામાન્ય ફરજ ગણતા કે હિંદમાંના ખેડૂતને મહેસૂલ ભરવાની ઇચ્છા હોય તોપણ કોને ભરવું તેની તેને સમજ પડતી નહોતી. પૈસા બેવાર ભરવા પડે તો ત્રણ કારણથી કુદરતી રીતે જ દૂર રહેવાની તેની ઇચ્છા હતી. ઠંઠું માર પડે તો તે સહી લવાના જોખમે પણ થોડા મહિના કે વર્ષો સુધી રાહ જોવી અને કયો પક્ષ રાજગાદી ઉપર દંડ રીતે ગ્યાપિત થાય છે તે જોયા પછી મહેસૂલ ભરવું તે વધારે ડહાપણભરેલું છે એમ ધારવામાં આવતું. પરંતુ આટલી બધી લાણી દીક્ષ પછી આ પ્રમાણે ચઢેલા મહેસૂલની બાકી કોઈ કાળે ભરી શકાતી નહિ, કારણ કે આનાજના સંધરાનો ઘણો ભાગ પોતાના ખોરાકમાં વપરાઈ જતો, અને બાકીનો ભાગ દેશની અસ્થિર દ્વાલતને લીધે લૂટાઈ જતો.

રાજ્યકીય ઝિનસલામતી અને બગવાના ઘણા સૈકાઓ પસાર થવાને લીધે વીસમી સદીના હિંદના ખેડૂતના મનમાં પણ જેવી ઊંડી અને કાંપનિક માન્યતાએ ધર ધાલ્યું છે કે વારસા માટેના વિગ્રહો તદ્દન કુદરતી છે અને જ્યારે જ્યારે રાજ્ય યુદ્ધમાં કોઈ પણ ગ્રથજો મંડોવાયુ હોય, ત્યારે ડાહ્યા ખેડૂતે મહેસૂલ ભરતાં પહેલાં બેવાર વિચાર કરવો જોઈએ.

જર્મની સામેના છેલ્લા મહાવિગ્રહ વખતે ચિત્તેગાંગના ખાસ મહાતોની ધણી રૈયતે વિધોદી ભરવાની આનાકાની કરી હતી અને ડાયુટી કસેક્ટરને ઠણું દત્તુ કે, 'જો કેમર અહીં આવે તો તે અમારી પામે ફરીને વિધોદી નહિ માગે! સાહેબ, અમને બેવડી વિધોદીથી બચાવો.'

માતમા એડવર્ડ રાજના મરણ વખતે હું ઉત્તર બંગાળના એક ગામડામાં હતો. તેમના વારમદાર રાજના ગાદીએ બેઠાના સમાચાર

માબળીને ધ્યાનિક દેયતે મને પહેલો જ પ્રશ્ન એ પૂછ્યો હતો કે, 'તું તેમના પિત્રાધ્યો તેમના ગન્ધાધિકાર સિમે તકરાવ ઉઠાવના નથી ?' આપણા ગામડાંના લોકોમાં અધેર અને ભુવમના જે સુગો મયા તેને લીધે આવી પરંપરાગત માન્યતા ઘર ઘાવીને એસે તે આપણે દફવી શપ્તોએ છીએ

: ૨ :

ખેડૂતની પાસે હંમેશાં મહેસૂલ બાકી રહેતી

આથી મહેસૂલની વસૂલાત રેયત અને મગકાર વચ્ચે હંમેશાં ચાલના ઝગઝગ પરિણામ હતુ અને બાકી બાગ્યે જ પૂરેપૂરી વસૂલ થતી અને આ વિષયકનુ ત્યાર પછીનુ બીજુ પરિણામ એ આવતુ કે સગકારી વસૂલાતદારો હંમેશ રહેનારી બાકીને નાગે ખેડૂતોનો માદમાક નિર્વાહ થાય એટલું રાખીને બાકીનુ બંધુ તેની પાસેથી ખૂંચવી લેના તેથી સિદ્ધાંતના પશ્ચાત્તગ બાગેમાં રેયતની સિધ્ધિ, પંડામાં ભૂડાના રાજ્યના કૈંચ ખેડૂતો અન્યાયી લેરો ભરવામાં છટકારી બોળતા અને આયલેડના ખેડૂતો હંમેશા તેમના જમીનદારોના દેવાદાર ગેંતા હતા, તેમના જેવી હતી.

પરંતુ આટલો તકાવન હતો કે બ્રિટિશ સમય પહેલાના કાળમાં વિધોદી ન ભરાય તો તેમની જમીન પડાવી લેવામાં આવતી નહિ અને ખેડૂતો ભૂખે મરના નહિ. (મિવાય કે દુકાળના વખતમાં, જ્યારે વધારે દુશ્વર પ્રદેશોની માથે વહેવારના માધનો હતા નહિ) પ્રાચીન સુગમાં અને મધ્ય સુગમાં ખેડૂત પામે જમીનનો કળત્તે કાયમ ગાખવામાં આવતો અને નિર્વાહપૂરતી ખોરાકી તેમના ઘરમાં સિલકમાં રહેતી. (અધો પાક નિષ્ફળ ગય તો જીવીવાત) મહંસૂલ ભરવાની ભાગમટાઈની જૂની પદ્ધતિથી તેને લાભ હતો, સાથી જે વર્ષના ખરેખરા પાકના આધારે રાજભાગ આપવાનો હતો, જ્યારે અત્યારની રોકડ ભંજાની

પદ્ધતિ (કે જેમાં જુદાજુદા વર્ગના ઉત્પન્નની માથે વિરોધીના દરને કર્મ ગણવ નથી) તે વખતે પ્રચલિત નહોતી. તે સમયમાં મતન વિષય અને અધ્યાધૃધીને લીધે જમીનદારને ગત્તમજ્જ સૈનિક મેળવવાની ગરજ રહેતી, તેથી ખેડૂત ઉપર મતના રાખવામાં આવતી અને તેને કીમતી ગણવામાં આવતા ખેડૂતો મેળવવા માટેની જમીનદારો વચ્ચેની ચડસાચડસી નિયમિત રીતે ચાલુ રહેતી વધારે ગરીબ ખેડૂતો આગળમાં માર્લિકની બાકી માડી વાળવાની આશાએ અને નવા માલિકના તળે આખા થવાની ઉમેદથી માલિકનો બદલો કરતા હતા મા. આથીયે પચાસ વર્ષ ઉપર ઉત્તર બંગાળના ખેડૂતો આ પ્રમાણે વારંવાર માલિકીપત્રો ક્રમશઃ તેના ધણા હાથમાં જોવામાં આવતા.

: ૩ :

રાજ્યસત્તાધીશે મના કરેલા મેરકાયદાના વેરા

મહેસુલ ભરવી મુખતરી રાખતી અથવા તે સમૂહગી ન ભરવી એ બાબત સંબંધી રેગનનું વચણ અને દર ત્રીજે કે પાંચમે વર્ષે તે માડી વાળવાની મજમની નિષ્ક્રમતા તે મુદ્દામાં મહેસુલોખાતાના દરદના મૂળ હતા મહેસુલી ખાતાના નાના અધિકારીઓના અને ટેલક બાદશાહોના પણ લોકોને લીધે એ આપદામાં વધારો થતો હતો ત્યારે હુ આમુવામ અથવા તે અધિમાર નિરદના ઉદ્ધરણની વાદીની ચર્ચા કરીશ, ત્યારે તમે જોઈ શકો કે લોકોની પાસથી જન્મથી તે મરતા સુધી અને મરણ પછી પણ પૈમા કદાવવાને મનુષ્યની અજાયબ મોઢક બુદ્ધિએ કેવી જાતના મલાજને બાળી કાઢ્યા હતા આ બધા આમુવામ ખેડૂતો સીધા ભરતા નહિ, તેમાંના ટેલક નાના વેપારીઓ અને મોટા ગામના લોકોને પણ લાગુ પડતા હતા. પણ આપણા લોકોનો જલ્દ મોગે ભાગ ખેડૂતોનો મનેયો હોવાથી અને

વેચાણની ઘણી વસ્તુઓ જમીનમાંથી પેદા થતી હોવાથી, આત્માત્મો
ધર્મોખરો મોને ખેડતો ઉપર જ દેખા.

આત્માત્મા મજબૂત એટલું ઉમેરવાનું ન્યાયપુસ્તક છે કે
માત્ર ગાદશાદ અને વસુધાનદારો વચ્ચે એ મંજૂરતા દમેશા નાન્યનીતિ
માટે સ્પષ્ટ તકરાર ચાલુ નેતી આ બાદશાદો દમેશા એના દુકમે
કાદના કે મહેસૂલી વસુધાનની બાગતમાં ખેડતોના પ્રત્યે નરમાશ
અને મહેમદિની બનાવવી, જધા આત્માત્મા જ દેખા અને બધા
સ્થાનિક દુકમે જ દેખા, અને મહેસૂલી અમલદારો માત્ર જિવાઈ
પુત્રુ ગાખીને બધું ચૂકી શે એવા હતા. એક બાદશાદ અબીગના
પૂર્વક એવો દંડોગે બહાર પાડે છે કે જધા આત્માત્મા જ દેખામા
આવે છે અને જધા અમલદારોએ આત્માત્મા અને ભવિષ્યની આ
ચૂચનાઓનો અગત્ય કરવો પડે એના એ આત્માત્મા કરીને પાઠા
ચાલુ થાય છે અને તે બાદશાદના વાગમદારને ફરી પાછા જ દેખા
કન્માન કાદલુ પડે છે, પરંતુ તેનું પરિણામ પણ બરોગર પહેલાના
જેવું જ આવે છે.

રેશન પામેથી કોઈ પણ વ્યવસ્થા ઉપરાંત ન લેવું તે મનંથી
મુનવ નાન્યના મર્મમત્તાધીનની નાન્યનીતિ તત્કાલીન પ્રતિદાઓ
અને કાગળપત્રો ઉપરથી લખાઈ આવે છે અને તે ખરેખરી બાબત
તી અને માત્ર ભયી દેખા નહોતી તે માગિત કરી રાગાય એમ
કે ગાદશાદના અને ઔગમેજના ગલ્લોમા એવા ધણા મખવા
પાધાયા છે કે જેમાં પ્રગતની કમિયાદો બાદશાદના કાન મુધી
હોયતા ધણા દૂર અને કડક મહેસૂલી વસુધાનદારોને અને પ્રાંતના
મેદારોને બત્તરક કન્મામા અન્ના દતા ઉડિયા એફિમની નં. ૩૭૦ની
૧૬ શરતી દાયપ્રતના ૬૮મા પાને એક વિચિત્ર પ્રકારની હકીકત
ખેલી છે તે ઉપરથી ખેડૂતવર્ગને ન્યાય આપવાની અને તેમના
ભેતી ઉમગતા બતાવવાની શાદશાદાનની ઉદાનનાનો સ્પષ્ટ દાખલો
૧ છે અને તે દૂ અહીં વર્ણવી બતાવીશ.

હનો આદ્યાદ, મુખ્યદીવાન અને સુબેદાર પણ ખેડનો પ્રત્યેની વર્તણુકમાં ન્યાયી અને ધ્યાળુ હશે, પરંતુ નાનો અમલદાર કે મહેસૂલી મદદનીશ રચના ઉપરનો માણસ હતો અને ખેડતો સાથે સીધા મનઘર્ષા તે જ આવતો, અને તેથી દૂર બેઠેલા આદ્યાદ કે દીવાનની બલી મુરદો અને ધ્યાળુ દેસા કરતાં એ માણસની સખ્તાર્થ અને લોભની જ ખંડો ઉપર અમરકારક છાપ પડતી. આ હકીકત સત્તરમી સદીમાં શરી રીતે ગણીતી હતી.

મદાન અને ભક્ષો દીવાન-મ-આલા સાદુસ્લાખાન કહેતો કે જે દીવાન ખેડતોને ન્યાય ન આપે તે ખડિયો કલમ સામે રાખીને ડેવા રાક્ષસ જેવો છે આ સુભાષિતની મથાર્થતા એટલા ઉપરથી જાણે કે કાશ્મીરો 'અ' અક્ષર દિદી'ગરની કલમ જેવો છે અને 'ન' અક્ષર દેશી ખડિયાના આકારનો છે. 'દીવ' રાખ્દનો અર્થ રાક્ષસ થાય છે અને તેથી દીવાન રાખ્દનું પૃથક્કરણ 'દીવ' અને 'આન' એટલે કલમ ખડિયા ધર્મ શકે

ખરી રીતે આનિક અમલદારો અને મહેસૂલી મદદનીશોની પુનઃનિર્માણ-ક-નાકિમ (મયુરામન)ના માલિકને પણ ભારે પડી રહી અને શાદજહાનના મરણ પછી તરત જ પચાસ પ્રકારના અન્યાય માનુ ધર્મ મેળેવા આપણે જોઈએ છીએ.

:૪:

નાના મહેસૂલી અમલદારો કુર અને ચૂસણિયા હતા.

મુઘલાઈ હિન્દના નાના અમલદારો મુઘરી ન શકે તેના બગડેલા હતા, ન્યારે મોટામા મોટા અમલદારો એકંદર રીતે ન્યાયી અને નીતિક્ષણ હતા, સિવાય કે કોઈકોઈ દીવાન કાગળ ઉપર મહેસૂલનો આકડો વધારી મૂકતો અને સૌથી મોટામા મોટો આકડો ભરનારને મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ હરાજીથી આપતો અને તેનું પરિણામ પાપમાળીમા આવતું આના દાખલા ઓરીસાનો સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ પૂરો પડે છે.

ઈસ ૧૬૬૨મા ઓરીસાના સૂબેદારે લખ્યું હતું કે, 'મહેસૂલની અન્યાયી અને ક્રૂતાભરેલી આકારણીને લીધે અને નવા દીવાન મહમ્મદ હાસિમની વીગતો માટેની બેદરકારીને લીધે ખાલમા જગીનના મહાલો ઉત્તજડ થઈ ગયા છે અને તેમા અધેર આંધુ છે આ દીવાન આ રીતે કામકાજ કરે છે-ન્યારે ફોરીની જગ્યા કોઈ ઉમેદવાર રીકારે છે, ત્યારે, પરગણાનું ખરેખરું ઉત્પન્ન કેટલું છે તે જાણ્યા પહેલાં દીવાન તેને તે પરગણાની આકારણીનો કાગળ પકડારી દે છે અને ત્યાં મોકલી દે છે થોડા વખત પછી એ જગ્યા માટે જીતે માણસ ખોળવામા આવે છે અને હાસિમખાન આ માણુસ પાસેથી પૈમા લઈને તેની નિમણૂક કરે છે અને પહેલાં માણુસ કરતાં પણ મોટો આકડો ભરવાનું તેની પાસેથી વચન લે છે. થોડા વખત પછી તે કોઈ માણુસ એના કરતાં પણ મોટો આકડો ભરવાનું કબૂલ કરે તો તેને પરગણાના વસૂલદાર તરીકે મોકલવામા આવે છે' . . . આ પ્રમાણે ખાને કોઈ જગ્યાએ જમણી અને કોઈ જગ્યાએ ત્રણગાળી મહેસૂલ વધારી દીધી છે અને ખેડૂતો આપવાને લાચાર બનતા નામી ગયા છે અને ગામડા જઘા વેરાન બની ગયા છે'

આ માણુસને થોડા વખત પછી જરતરફ કરનામા આવ્યો.

વાત એમ છે કે એકદિવસ મહેસૂલી પત્રકો તપાસતા શાહજહાનને એવું માલૂમ પડ્યું કે અમુક ગામની ચાલુ વર્ષની ઊપજમાં પાછલા વર્ષ કરતાં થોડાક હજાર (દામ)નો વધારો આવ્યો છે. તેણે એકદમ મુખ્ય હીવાન સાદુલાખાનને એ તકાવતનો ખુલાસો કરવાને હજૂરમાં બોલાવવાનો હુકમ કર્યો. માદુલાખાન તે વખતે મહેસૂલી કાગળોનું દફતર છોડીને બેઠો હતો અને પોતાના ખાતાના કામકાજ ઉપર રાત અને દિવસ સતત ધ્યાન આપવાને લીધે તેની આંખો ધેરાતી હતી. રાજદૂતો તેને એની એ સ્થિતિમાં બાદશાહની રજામાં લઈ ગયા. આકારણીમાં થયેલા વધાગની બાબતમાં બાદશાહે તેનો ખુલાસો પૂછ્યો. સ્થાનિક તપાસમાં એવું માલૂમ પડ્યું કે નદી સહેબ પાછી હતી હતી અને તેથી ગામડાના ક્ષેત્રફળમાં અને સગકારી ઊપજમાં વધારો થયો હતો. ત્યારે બાદશાહે પૂછ્યું કે એ જમીન ખાસસા છે કે નકરી (અર્ધમ) છે, ત્યારે વિશેષ તપાસ કરવામાં આવી અને એમ માલૂમ પડ્યું કે તે નકરી જમીનના એક ટુકડાને આડીને હતી. શાહજહાન ગુસ્સામાં બોલી ઊઠ્યો, ‘એ જમીન ઉપરનું પાણી અનાથો, વિધવાઓ અને ગરીબોના વિકાપોથી સુકાઈ ગયું છે; તે જમીન તેમને ખુદાઈ બક્ષિસ છે અને તમે તે રાજ્યને હવાબે લેવાની હિમત કરી છે! જો ખુદાનાં ઈન્સાનોની જિંદગી બચાવવાની ઇચ્છાએ મને રોક્યો નહોત તો, તે જુલમી ફાજદારને—એ સેતાનના અવતારને—(એ જમીનની મહેસૂલ ઉધરાવવાને માટે) ગરદન મારવાને મેં હુકમ કર્યો હોત, આવાં અન્યાયી દુષ્ટ કૃત્યોથી બીજાઓ દૂર રહે એવી ચેતવણી માટે એને જરતરશીની સજા હું પૂરતી ગણું છું. હક્કદાર ખેડૂતોને વધારાની મહેસૂલ પાછી આપવાનો તરત હુકમ લખી મોકલો.’

આ દુનકો અક્ષરશઃ સાચો હોય કે ન હોય, પરંતુ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની શાહજહાનની રહેમદિલી વિશે વાતાવરણ અને લોકમંતવ્ય કેવું હતું તે આ ઉપરથી જણાય છે.

: ૪ :

નાના મહેસૂલી અમલદારો ફર અને ચૂસણિયા હતા.

મુનવાઈ હિંદના નાના અમલદારો સુધરી ન શકે તેના જગડેલા હતા, જ્યારે મોટામા મોટા અમલદારો એકંદર રીતે ન્યાયા અને નીતિકૃશણ હતા, નિવાપ કે કોઈકોઈ દીવાન કાગળ ઉપર મહેસૂલનો આકડો વધારી મૂકતો અને સૌથી મોટામા મોટો આકડો ભરનારને મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ હમણી આપતો અને તેનું પરિણામ પાંચમાઝીમા આવતું. આના દાખલા ઓરીસાનો સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ પ્રેરે પડે છે.

ઈ.સ. ૧૬૬૭મા ઓરીસાના સુબેદારે લખ્યું હતું કે, ‘મહેસૂલની અન્યાયા અને કુતાબરેલી આકારણીને લીધે અને નવા દીવાન મહમ્મદ હાશિમની વીગતો માગેની બેદરકારીને લીધે ખાલમા જમીનના મહાસો ઉત્તર ઘર્ષ ગયા છે અને તેમાં અધેર ચાલ્યું છે. આ દીવાન આ રીતે કામકાજ કરે છે-જ્યારે ફેરીની જગ્યા કોઈ ઉમેદવાર સ્વીકારે છે, ત્યારે, પરગણાનું ખરેખર ઉત્પન્ન કેટલું છે તે જાણ્યા પહેલા દીવાન તેને તે પરગણાની આકારણીનો કાગળ પકડારી દે છે અને ત્યાં મોકલી દે છે થોડા વખત પછી એ જગ્યા માટે ખીજને માણુમ ખોળવામા આવે છે અને હાશિમખાન આ માણુમ પાસેથી પૈમા લઈને તેની નિમજુક કરે છે અને પહેલા માણુમ કરતા પણ મોટો આકડો ભરવાનું તેની પામેથી વચન લે છે. થોડા વખત પછી બે કોઈ માણુસ એના કુળમાં પણ મોટો આકડો ભરવાનું કબૂલ કરે તો તેને પરગણાના વસૂલદાર તરીકે મોકલવામા આવે છે! . . . આ પ્રમાણે ખાને કોઈ જગ્યાએ જમણી અને કોઈ જગ્યાએ ત્રણગાળી મહેસૂલ વધારી દીધી છે અને ખેડૂનો આપવાને લાગ્યાર જનતા નામી ગયા છે અને ગામડા જમ્મા વેરાન બની ગયા છે.’

આ માણુસને થોડા વખત પછી જરતરફ કરામા આવ્યો.

હતો. બાદશાહ, મુખ્યદીવાન અને મુખેદાર પણ બેઠતો પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં ન્યાયી અને દયાળુ હોય, પરંતુ નાનો અમલદાર કે મહેસૂલી મદદનીશ સ્થળ ઉપરનો માણસ હતો અને બેઠતો સાથે સીધા મગધમાં તે જ આવતો, અને તેથી દૂર બેઠેલા બાદશાહ કે દીવાનની બહી મુરાદો અને ફયાળુ હોરા કરતાં એ માણસની સખ્તાર્થ અને લોભની જ બેઠતો ઉપર અસરકારક છાપ પડતી. આ હકીકત સત્તરમી સદીમાં સારી રીતે જાણીતી હતી.

મહાન અને લઘુ દીવાન-મ-આલા આદુલ્લાખાન કહેતો કે જે દીવાન બેઠતોને ન્યાય ન આપે તે ખરિયો કલમ સામે રાખીને બેઠેલા રાક્ષસ જેવો છે આ સુજ્ઞાપિતની યથાર્થતા એટલા ઉપરથી જણાશે કે કારસીનો 'અ' અક્ષર દિંદી બરની કલમ જેવો છે અને 'ન' અક્ષર દેશી ખડિયાના આકારનો છે. 'દીવ' શબ્દનો અર્થ રાક્ષસ થાય છે અને તેથી દીવાન શબ્દનું પૃથક્કરણ 'દીવ' અને 'આન' એટલે કલમ ખરિયો થઈ શકે.

ખરી રીતે ધ્યાનિક અમલદારો અને મહેસૂલી મદદનીશોની હુઆઈ તખ્ત-મ-તાકિસ (મથૂરામન)ના માલિકને પણ ભારે પડી ગઈ હતી અને શાહજહાનના મરણ પછી તરત જ પચાસ પ્રકારના આબુવાબો આણુ થઈ ગયેલા આપણે જોઈએ છીએ.

: ૫ :

મહેસૂલી અમલદારો નજરાણાં કેમ લેતા હતા ?

મુખેદારથી માંડીને જણ અમલદારો જે નજરાણાં અને હકસાઈ ઉધરાવતા તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેના મધ્ય કાલનાં મોટામા મોટાં દુપણો હતાં. મુઘલ સલ્તનતમાં આ દુપણુ ત્રણ કાગળોથી વધી ગયું હતું-(૧) બાદશાહ અને શાહજહાંઓને મોટા અમલદારો અને મોટા અમલદારોને નાના અધિકારીઓ નજરાણાં આપતા. (૨) નાના

વિકાસોંઆને માન નામનો જ પગાર મળતો અને (૩) વેંડાનો
મિદાર અને મિનકાગજવાળો રવખાન

પ્રાચીન મમયની પ્રથા અને મામાજિક શિષ્ટતાના પ્રચલિત
ચારોને લીધે, તેમજ પોતાના ઉપનીઓને રાજ ગણી દુનિયાદારોના
જા ઉદાપવાના હેતુને વીધે, જાદયાદના જન્મદિને અને દરબારમા
જી આપવાના પ્રમગે વિરય અને મૃત્યુવાન બેગે આપવાનું
મેદારોને અનિવાર્ય ચર્ચ પડ્યું હતું મુખ્ય દીરાનને પણ એવી બેગે
માપીને રાજ રાખવાનો હતો

આ પ્રમાણે ઉપગ્રી નીચે સૂધી દવાણુ હતું, જે તે ધરાદા
રૂંકે હતું નહિ અને તેના પગિણામનો પૂરો ખ્યાલ રાજ્યના માયિકને
હોતો નહિ અગ્નણપણે જ જાદયાદ સૂમેદારોને નિચોરતો અને
સૂમેદારો જમીનદારોને ચૂમના. પ્રાતિક દીરાને મુખ્ય દીરાનને મંતુષ્ટ
ગવાનો હતો અને તેથી તે તામાના વસૂલાતી અધિકારીઓને નિચોવતો
અને આ ક'ની પાયરીના માણુએ ખેડતોને ચૂમતા

ગેરજન્માદ માટે અને અથોજ્ય વાળ ઉપરવાને માટે આપાતી
સ્વત જે રાજ્યના દિનોને હાનિકારક હતી તે આ નજનણા કગ્તા
જુદી જ હતી મુઘન મમયમા પણ નુસ્તલ લેરી તે કમ દુષ્ટ અને
સાવેળીભર્યું ગણાતું, જેકે ગુપ્તતાના આનરણુ હલળ તેનો જાહોગો
પ્રચાર હતો

સરકાર તરફથી મળતા ઓછા પમારગા કાગકુનો અને જીજ્ઞ
માના અમલદારોને તેમના પ્રમગમા આપનાર માણુએ પામેથી
રકાપદે વળતરો વર્જને વધારે કગ્તો પડતો તેને નખાનણી (હક
ઉત્-તડરીર) કહેવામા આવતી હાથપોથીમા હિમાગ તપામનારને
મુગનીક) આ પ્રમાણે ઉપદેગ આપેનો ૬, 'વાત રાજખુનીથી જ
ખખામણી આપે તે લેરી, કારણુ જે માણુમ ૩ ૫૦)ને વાયક દાય
ને ૩ ૨૦)ના દરમાયામા કેરી રીતે પોતાનો ગુમગ કગ્ત મક'.

: ૬ :

પરગણાનો કોરી અર્થાત વસૂલાત અધિકારી

મહેસૂલ ઉધરાવનાર ખરો અમલદાર કોરી હતો એ નામ એ ઉપરથી પહેલું કે મૂળમાં એક કરોડ દામ (અઢી લાખ રૂપિયા)ની ઉપજની જમીનનો રકબો તેના તાબામાં હતો. આ વ્યવસ્થા આકબરની હતી. (અઈન. ૧, ૧૩) પરન્તુ પાછલા વખતમાં મહેસૂલની ઉપજ ગમે તેટલી હોય તોપણ એ હોદ્દાનું નામ વપરાશમાં રહ્યું હતું. પાછળથી તેનો અર્થ માત્ર ‘લહેણાનો વસૂલાતદાર’ અધિકારી થતો હતો, અને મંજ એટલે જગરના કોરીનો પણ એક વર્ગ હતો.

કોરીએ પોતાના અધિકાર-પ્રદેશના પ્રમાણમાં શેહખંદી ફોજ રાખવાની હતી અને યોગ્ય વખતે બેન્દરકારી વિના મહેસૂલ ઉધરાવવાનું હતું. જે રથજો મહેસૂલ આપી ન શકે તેવાં હોય, ત્યાં મહેસૂલની માગણી કરવી નહિ, એમ કરતાં રખેને ખેડૂતો નાશી જાય. ધારાધોરણ કરતાં વધારે કંઈ પણ ઉધરાવે નહિ તેવી તેણે પોતાના તાબાના નોકરોને તાકીદ આપવી, નહિ તે ઉચાપત માટે તપાસણી (વાસિલાત) થવાનો મંભવ છે. તેણે પ્રામાણિક થવું જોઈએ. (હાથપોથી, પૃ. ૬૪)

‘અઈન-ન-આકબરી’ (ભા. ૨, પૃ. ૪૩-૪૭)માં આકબરના મમથના આદર્શ વસૂલાતી અધિકારીની ફરજો અને સદ્ગુણો વર્ણવેલા છે; પરન્તુ મતદમાં સૈકામાં તે કોરી કરનાં બિચી પાયરીનો અમલદાર હોય એમ જણાય છે.

નવા કોરીની નિમણૂકની સનદ આવી છે: ‘અમીને કરેલી આકારણી પ્રમાણે દર મોમમે મહેસૂલ ઉધરાવવું અને તે ફોતાદારને ભરવું ફોજદાર અને અમીનની સલાહ પ્રમાણે ફોતાદારને પહોંચ આપીને નાણાં શાહી ખજાનામાં સંભાળપૂર્વક મૂકવાં. નિયમ પ્રમાણે હિસાબના ઉતારા, આવક ખરચની યાદીઓ અને બીજા કાગળો સરકારી

દેહતરખાનામાં મોખવા નહીં (૧), તદ્દમીનદારી વગેરે આપવાનું ઉધરાનવા નહિ, નહિ તો એ પૈસા ગુગાર પાસેથી પાછા વસૂન કરવામાં આવશે અને તેને બરતરફ કરવામાં આવશે

૭

અમીન અને કાનૂગો

અમીનો શબ્દાર્થ ૫૪ અથવા બીજાની ચાપણ મહાગનાર (૨૨૧) થાય છે આ હોદ્દાની કામગીરી એ હતી કે મહેસૂન ઉધરાનનાર રાજ્ય અને તે આપનાર મેફ્ટ એ બંને વચ્ચે નિષ્પક્ષપાત ૫૪ તરીકે વર્તવું

અમલદારોની ફરજો નિશી ૧ હાથપોથી (૬૧-૬૩) અમીન અને તેના કામકાજ મધ્યની નીચેની માહિતી આપે છે

‘અમીને ધારાધોરણો (અમિતા) સારી રીતે જાણવા જોઈએ એણે પ્રામાણિક તથા કાર્યનિપુણ થવું જોઈએ, તેમ જ દરેક જામતના ગુણના મપૂર્ણ રીતે જાણવા જોઈએ તેણે નિયમ પ્રમાણે આકારણી (મુશબા) કરવી અને મરકારી પૈમા ખાસ નહિ

અમીનનું કામ રાજ્યમાં ખેતી કરાવવાનું છે જેથી તે મોસમ શરૂ થયા પહેલાં તેણે કાનૂગો પાસેથી મહેસૂનની આમરણીના અને ગામ ગામોના ક્ષેત્રફળના છેલ્લા દસ વર્ષના કાગળો મગારી લેવા, કોરી, ચૌધરી, કાનૂગો અને જમીનદારોની સાથે ગામગામોમાં ઘોડા ઉપર ફેરણીએ જવું ગામગામોની ખેડતી જમીનના વિસ્તાર અને હગની બરાબર સમજાવી તપાસ કરવી, અને કાનૂગોના કાગળમાં જણાવેલા ક્ષેત્રફળ સાથે ખરેખરા ક્ષેત્રફળનો મુકાબલો કરવો, અને જો બંને સરખા ન હોય તો વધારાને માટે-કાનૂગો પાસે ખુલાસો માગવો અને ઘટાડાને માટે મુખીને દંડ આપવો, એવું જણાવીને કે, ‘શા માટે કાનૂગોએ ખોટી હખડત મોઝી અને મુખીએ જૂઠી વાત કરી?’

‘ત્યારપછી અત્યાચારી દગલી મખ્યા ગામના ખેડૂતોના પ્રમાણુમા પૂતી છે - નહિ નવી તપામ કરી જે પૂતી મખ્યા નહોય તો ગામની ખેડાતી જમીનના પ્રમાણુમા ગણદો અને જીજ લેવાને માટે તકની આપવી અને પછીના વર્ષના પહેલા હમ્મામા વસૂલ કરવાને માટે જમીનખત લખાવી લેના અને ફોરીઓ તાસે મુચરકા લખાવી લેના’

અમીનની નિમણુકની સનદ આ પ્રમાણે છે - ‘તમારુ કામ પ્રમાણિકપણે અને સચ્ચાઈથી કરજે ખેતી કામમની થાય અને વન્ટીમા વધારો થાય તેવા ચલન કરના ફાતાદાર સોપેથી મહેમૂલ-માથી (ખજનામા લખાવે નિના) ડાર્ડ રકમ પોતાના ડબજે રાખે તો તેમને જવાબદાર ગણુનામા આપજે પોતે કરેલી આકારણી પ્રમાણે મહેમૂલ વસૂલ કરીને ફાતાદારને સોપવા માટે ફોરીને તાદ્દાદ આપવી રૈયત ફાતાદારને જે પૈસા ભરે તેની કામચલાઉ પહોચ (ચીઠા) તમારા સિક્કા સાથે અને ફાતાદારની સહી નાથે આપવી અને ખરેખરુ ભરણુ (ખેત્રાકી) ભરાઈ રહે ત્યારે આ ચીઠા જોધને હિસાબ ચૂકતે કરવો લાગા અને તહસીલદારો જેવો કોઈ આમૂવાનુ ઉત્તરાવવો નહિ, કેમકે બાદશાહ તેની મના કરી છે. ચોધરીઓ અને કાનૂંગાઓ પણ આલો કોઈ વેરો ન ઉત્તરાવે તે મનથી તેમને ચેતવણી આપવી’

અમીન અને ફોરીઓ દીનાન કચેરીમા મોકલવાના કાગળોની યાદીઓ પણ એક કારસી પ્રતમા આપેલી છે

કાનૂંગો તેના નામ પ્રમાણે કાયદા અને રીતરિવાજ (કાનૂન)નો ખૂબ વાકેફગાર હોતો અને કાર્યપદ્ધતિ, રીતરમમ, અને જમીનના પાછલા ઇતિહાસના ખમનના જેવો હોતો. આઈન ઈઅન્ગરીમા તેને ‘ખેડૂતોનુ આશ્રયસ્થાન’ જણાવેલો છે.

બધી પરિસ્થિતિની નોંધ કરી, જમીનની કીમત, મુદત, વિસ્તાર અને મોપદલાની નોંધપત્રી રાખી, જમીનોની માપણી અને તપાસ પૂર્ણ કરી, મહેસૂલ ભરનારાના મરણ અને વારસા વિશે આદેશન મોકલ્યા, અને જરૂર પડે ત્યારે ન્યાયિક રીતરિવાજ અને મરદારી કાનૂનોનો ખુલાસો કર્યો—એ હતું તેમને નડી જમીનો તરફથી આવિયાણું મળતું અને જુનાજુદા ભથ્થા અને હકમાઈઓ મળતી' (વિમન, પૃ ૨૬૦)

દાથપોથી નવા કાનૂમોને આ પ્રમાણે સૂચના આપે છે - 'માદશાહના કામકામનો તમાગ કામગિયા ઉપર આવાર છે તમારી કચેરીમાં તકસીગ (વિભાગ) અને મુઆજમ (મુકામયો)ના કામજો નહે છે નોંધપત્રોની બે નકલો રાખી—એક તમારા ધરમા અને બીજી તમારી કચેરીમાં (કારકુનના કમળમાં), એટલા માટે કે આગ ક પૂરના સમયે એક નકલ તો મચ્છા પામે'

• ૮ •

આખૂવાખ અથવા કાયદા વિરુદ્ધના વેરા

નિયમમંત્રી જમીનમહેસૂલ અથવા દાખ ઉપનતના જુદાજુદા નિમિત્તોથી ઉત્પન્નવામાં આવતા આખૂવાખ અથવા કાયદા વિરુદ્ધના વેરા અંગ્રી ૬૫ હવે રિવેયન ડ્રીશ આ વેગ મુગિયમ રાજ્યકર્તાઓ વખતેનાખત ગેન્માયદે જાહેર કરતા અને પોતાના નબળા તેમની મના કરતા, પણ તે થોડાક ફેરફાર માથે જલદીથી પાછા આવેલા 'મુદત નામનાલ્યની મહેસૂલના માધનો' એ નામના પુસ્તકમાં કાગડી ભાષાની માદાઓ ઉપરથી ફીરાજમાલ તરફ (ઈ.મ ૧૩૭૫) અને અ-વરે (ઈ.મ ૧૫૬૦) રદ કરેલા આખૂવાખો આપેલા છે. ઔંગઝેમે ૨૯મી એપ્રિલ ૧૬૭૯ના પ્રમાનથી મના કરેલા વેરા 'મિનતે અહમદી'માં આપવામાં આવ્યા છે પણ આ ત્રણે સાધનો બધી

આપના મગતા આપના નથી એ મમયના રફ થયેલા આપના મોની
મિરાનમા મખ્યા એમનાવીમની છે, બ્યારે એક પુત્રકમા મુમોતર
છે, અને બીજનમા અદ્રોતેર છે. બગાગમા આના ગારાણુ વેગ ઉધ
રાવનામા આવના હતા, પરન્તુ તે માન મણ્ણાતિયા પામગી જ આન
શ્વિટિશ કાયદાની અદાનતોએ એગણીમગી મદીમા તેમન ઠનટના
રફ કર્યા હતા આ પ્રમાણે આવણે આપણા દતિદામની દટલીમ
મદીઓમા થયેના આપના આપના નિકાનનો મરખામણી કરીને અધ્યામ
કરી શકવાની રિયાતમા છીએ

આપના કુદરતી રીતે ૭ મોટા રિભાગમા વહેંચાઈ બનય છ

ક આનિક ઉત્પાદના વેચાણ ઉપરનું દાણુ-દાનના હિંદુતાનમા
સુધગર્ભઓ જગત વે છે તે પ્રમાણે, પરન્તુ તે વખતે રાજ્ય
લેતુ હતુ

જ આનર મિન્કતના વેચાણ ઉપર કર (દાન પશુ ગટામ્પ લાગત
અને ગોધણી લાગત તરીકે કયા નથી લેનાતો ? —આનુદાદક)

ગ અમનદારોના પોતાના લાભ માટે લાગા અને રાજ્ય નન્કગી
ગમે તેવા પ્રમજો ઉપર લેનાતી લાગતો અથવા કમિશનો

ઘ અમુક પ્રકારના ધધા માટે લેનાતી પરનાનગી હી લાગત

ઙ કરજિયાત કામા

ચ હિંદુઓ ઉપરના ખામ વેગ

ઞાંગાઓ રફ કરેલા વેરા

ક ઊપજના વેચાણ ઉપરના વેગ

(૧) ખાજના

(૨) તન કે ઘી

(૩) અપીણુ ઉપરની મુગી (૧૧૨ શકાઈના)

(૪) ઝાળા

(૫) દૂધ અને દહીં

(૬) જંગમના ધાકે(?)ના પાંદડાં અને બાવળની ડાલ (મુંદ ?) (ત્રણેમા જુદાજુદ પાઠ છે. 'મિગન'મા એકલો આવળ છે)

(૭) લાકપાદડું

(૮) જંગમના ઘામ, કાંદી અને ઝાખરા

(૯) બાવળના હાટડાનું જમીનવાડું (ત્રણેમા લામિલ-ઈતદ (અથવા ગદ્દા દર્જગઝાગી. જાતરી હાટડાનું બાડું-પડાગી હાનવ-ઔરગઝેજે ઈ મ. ૧૬૫૬મા ૨૬ કર્મુ હતુ)

(૧૦) તમાકુનો વેગે (મનુલીએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે અમુક મંત્રેગોમા ઈ. મ ૧૬૬૬માં ૨૬ થયો દનો)

(૧૧) ગુલામજાગ માટેના ગુલામો (સકાશીવ પાઠ)

(૧૨) શહેરો અને ગામડામા જનના માટીનાં વામણો

ચ મિલકતના વેચાણ ઉપરની વામત

(૧૩) જમીનના વેચાણ કે ગીરો ઉપર

(૧૪) ઘરો (દવેલી)ના વેચાણ ઉપર

(૧૫) જ્ઞાન (લટાઈમાં પકડાયેલા માણુઓ) ઉપર

ઘ અમલદારોના લાગા અને રાજ્યના લામવ

(૧૬) ગદદારી એટલે ગત્તાની ચોક્કીનો લાગો

(ઔરંગઝેજે ૧૬૫૬મા ૨૬ કર્મો દતો. એ વેગનો શુલમ અને દુરપયોગ મારા 'ઔરગઝેજેનો દનિદામ' ભા. ૩, પૃ. ૮૮-૮૯મા વર્ણવેલો છે. માત્ર ખાવમા મુવનેમાં જ આ વેગે ૨૬ થયો, ત્યાં તેની ડિપજ પચીમ વાખ રૂપિયા હતી.)

(૧૭) ભાડના ગાડ, ડિટ અને ખેપિયાઓ ઉપરનું લાંમવ

(૧૮) પચગના વજન (જાંટ) ઉપરની લાગન ('મિગન' ઉગેરે છે કે —પચગ, લાખંડ વગેરેના વજન છાપની વખતે)

(૧૯) પાવડીઓ, માથાં અને ઘરોની ગણતરીની લાગન (ફરતાર-મુમાગી, મગ-મુમાગી, ખાના-મુમાગી) આપણે

મળણીએ છીએ કે અકળરના મગધમાં ધરોની મંપૂર્ણ
ગણતરી થતી અને ગામડાંનાં દફતરોમાં તેની નોંધ
રહેતી, પણ કાગસી દનિદામોમા કે યુરોપના મુમાફરોના
અહેવાલોમા વસ્તીની ગણતરી મંબધી કર્ષ ઉલેખ નથી.

- (૨૦) પૈમા મંબધી દાવાઓની રકમનો ચોથો ભાગ રાજ્ય
વેતુ. (આપણા મમયની ટોર્ટ-શીની માફક) ચૌરંગઝેએ
આ લાગત, તેમજ દંડ અને પુનપાહની લાગત બધ
કયાં હતો, જોડે અને જૂના રિવાજ અને મુક્તિમ ન્યાય
ચક્રતિનો ટેકો હતો.
- (૨૧) શાહ મામી (કપિયાના તેવીમમા લાગતી લાગત. રપ૫ નથી)
- (૨૨) નકરી જમીનના માલિકો પાસેથી લેવાતી રિવાજ
પ્રમાણેની હકમાઈ (મુકદ્દરરી)
- (૨૩) જમીનની જમામંદી (ચકમંદી) વખતે લેવાતા અનાજનાં
ઉધગણાં
- (૨૪) જમીનની કીમતઆકબ્રી (મુકદ્દમી) વખતે લેવાતી
લાગત. ('મિરાત'ના એક છે કે, "સરકારે મેઘવેલા
ધરોના વેચાણની મુકદ્દમી")
- (૨૫) અરિયાણવેરો
- (૨૬) છોકરાના જન્મનો વેરો
- (૨૭) દારોગા અને કોટવાલીના લાગત ['મિરાત' ઉમેરે છે કે
"જોખવાના કાટા (શંડી) નવા નાખવાના હોય તે ઉપર"]
- (૨૮) બજારની પેઠો, બાન્દારી લીટ, કોળીઓ, પેટીઓ
અને માલની ગૂંજોની લાગત (જલોગેમાં ફેળીતી રીતે
ચોવિમની મગદ્દ માટે બેગાં કરેલાં.)
- (૨૯) ખાસ પ્રમંજો અને ખાસ નામોના પ્રાચીન લાગત—
માલિયાણા (વર્ષગા એકવાર), કમવાન (મોસમમા એક
વખત) માલિયાન (મલિનામાં એક વખત), રોઝાવ

- (દિવસમાં એક વખત), ઈન્ડિયન, દરનાર-બારાની(?) વગેરે
(૩૦) સુકાર્મ ગયેલી (અને પગે ચાલીને પાંચ રૂપિયા શરૂ થાય તેની) નાનીઓના હોડીકિતારના લાગા
(૩૧) કાગળોની કીમત (મરકારી દરતરમાં અને મેડતોને અપાતી પહોંચોમાં વપરાતા)
(૩૨) ગોળ માટે ગરડીનો રસ ઉકાળનાના દરેક લાખડના તાવડા ઉપર ('ગિરાત' ઉમેરે છે કે "પણ ગોળની નસી ઉપર દરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે દાસવ વેવાનું છે)
(૩૩) દાણના વેપારીઓ, વણનના અને બીજાઓ પામેથી નના નિમાયેલા અમલદારો તરફથી લેવાના નજરાણા (પેશકશ)
(૩૪) સુમેદરોએ ખાનગી વરો, ગરીબો કે દુકાનોમાં માલિકોની રજા મિવાય સુકામ રાખવો નહિ
(૩૫) (શાહી) જાનબીના કાગળો જર્મ જવાને માટે લેવાતી લકમાંર્ (રુકમનાન)
(૩૬) દિવસોના દરનાર રહેતા રક્ષકોએ ત્યાં થઈને પસાં થનાર લોકો પામેથી કર્ન લવુ નહિ
(૩૭) મદરસા-મ-મર-મ-મરી (?) મર-મતીના અર્થ વેના પાન ન દાય તેની માથી)

• જી ધધા II પરવાનગીની લાગત

- (૩૮) ખાટકીઓ પામેથી
(૩૯) ધ્યાનઓ પામેથી
(૪૦) અને (૪૧) નના આતીને વસેલા સુતરાઉ કાપડના દરતરો અને શેરડી પીવનારા પામેથી
(૪૨) જાપગ મચનારા અને ચોકિગાતો (પાસજાન) પામેથી
(૪૩) મિક્કો કનવતી વખતે સુતરાઉ કપડા જાપનારા બીજાઓ પામેથી

- (૪૪) ભારદ્વારી ઊગે પામેથી મુખીની લાગત (મુખદમી)
 (૪૫) ઈગે પકવનારા પાસથી
 (૪૬) લગના વરઘોડામા લાથના આગા કરનારા ભરૈયા લોકા
 પાસેથી (ઝીરગઝેગના એક કામજામા એવો કિલખ જ
 કે નેજે પોતાના ગઢતપાગના અતમા આના મુખાભિનાયો
 કાશ્મીરમા જન્મ કરાખ્યા હતા)
 (૪૭) જદકે ઉપરનો કર (૨ અથવા તે જનાવનારાઓ ઉપરના ?
 મા । D પ્રતમા તેનો ઉલ્લેખ છે)
 (૪૮) શિલાબુદ્ધીન તાવીએ (૧૬૬૬) કરિયાદ કરી હતી કે
 “મુમલમાનોએ હિંદુસ્તાન અને તેના જલ્દોના કાગને
 મેગ-થો, ત્યારથી દરેક વેપારી પામેથી લાસખ લેવાનો
 નિયમ અને ગિવાજ હતો —ગુમાળ વેચનારથી માડીને
 માટી વેચનાર સુધી, ઝીણુ કાપક વણનારથી માડીને
 ખાદી વણનાર સુધી”

જુ ફરજિયાત ફાળા અને નજરાણા

- (૪૯) ઈફના તહેવાર વેદ લેની અને ફરજિયાત રોશની કરાવવી
 (૫૦) શુગ-ઈ-બરાન, (પેગમનો જન્મદિવસ-અનુ૦), દિવાળી
 અને શવવાસ મહિનાના પહેલા દસ દિવસ રાત્રે ફર-
 જિયાત રોશની કરેલી.
 (૫૧) વેદ-ગિજાર (મૂળ ભેદ-એગાર)
 (૫૨) મેવા મગાવવાનો હુકમ (ગાદશાદના બોજન માટે
 પ્રાતોગાથી મકત મગાવનાનો) [આ Z અને D પ્રતનો
 પાદ છે ‘મિરાત’ લખે છે કે “મગાવેલા મેવાને ચતી
 નુખ્તાનીના (જલ્લાપેટે)” અને થોડી લોટીઓ પડી
 ઉગેરે છે કે “(ગાદશાદને મોકલવાના) મેવાની ટોપલીઓ
 માગડાની નજીકના રસ્તાના વહેવારને લીધે જગડે છે
 અને તેનો દુરુપયોગ થાય છે અને તેથી મગકારી માવ

લઈ જનારા વેગાર્થુઓને કનડે છે.” આપણે જાણીએ છીએ કે અત્યાહવાદ, માળવા અને આનંદશાળી કેરીઓ, જોધપુર અને દક્ષિણી દાડમે અને શુજરાતમાંથી તરખૂચ અને બીજી ઘણી જાતના મેવા આદિશાદને નિયમિત રીતે મોકલવામાં આવતા હતા.

જ દિંદુઓ ઉપરના કર

(૫૩) ગંગા અને બીજી પરિવ નદીઓમાં નદાવાનો લાગે

(૫૪) ગંગામાં નાખવાના અસ્થિઓ લઈ જવા માટેનો વાગો.

ઔરંગઝેમે ૨૬ કરેલા બીજા ઘણા લાગા ગેઝકામના વેરા મેમધી નથી, પરંતુ કુરાન વિરહના રિવાજને મેમધી છે અને કરવેરા માથે સમધ નથી અને તેથી અહીં તેનો ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર નથી

ઉપર આપેલી ઘણી જાગતો બદ્દ અગકાતા અચકાતા આપી છે, કારણ કે કારસી લખાણોના પાઠ અપ્પટ અને બ્રહ્મ છે, તેથી કબકતા લાઇકાર્ટે ૨૬ કરેલા વેરાની યાદી હું અહીં આપુ છું તેમનાં નામ ઉપરથી જ તેમનું અરૂપ સમજાશે —

(૧) જાળીત બતા અથવા રિવાજવેરા (૨) મેલમાની (અનિચિકર) અને નજરાણા (૩) જારદાન, બતા અને કોટવાથી તમાકુ (૪) અદા અથવા કાળો, (૫) કાઝીની લાગત (૬) નમ્મર્ષ એટલે પાડોશીનું મરણ થાય કે તે નાશી જાય તો તેને વીધે સરકારને ખાદ આપે તે પૂરી કમ્પાને દયાત ખેડતો ઉપરનો લાગો (૭) તૈયાર થયેલા ગોળા ઉપર ૬૨ મળે અમુક સેર ગોળા લેવાનો વાગો (૮) જમીનદારીમાં જોડેદારના (ખાતેદાર) બેટ (૯) ઉપર દોર અગવવાનો વાગો (૧૦) રખમન એટલે પરચુગણ બાળતો (૧૦) ચગ્ગી એટલે નદેદારનો લાગો (૧૧) પટવારીની લકમાર્ષ (૧૨) પટવારીની રાજ અને ગીયા (૧૩) પામવાની એટલે મોઝિયાતવેરા (૧૪) બેટ અને જોગાર, જોરે.

પ્રકરણ ૬.

મુઘલ સત્તાઃ તેની સિદ્ધિ અને નિષ્ફ

:૧:

મુઘલ રાજ્યતંત્રની રાજકીય વ્યવસ્થા

મુઘલ સત્તાએ દિલ્લે આપેલા પાઠો દ્વારા તે
જ્યારે પાખામાં મારું વિચાર્યું હતું. ત્યારે તેણે.
અમુકશુભના કરનાં પણ આપણા દેશનો વધારો
રાખ્યો હતો આ દિલ્લે આપણને એકદમ થતા
પ્રતિભાનાં દીવાં જાળોથી જોડાયેલા વિચારો દ્વા
પ્રતિભામાં રાજકીય વ્યવસ્થા કે સંવિધાનાં મંત્ર
કરી નહોતી. દરેક પ્રાંત પાતાનો જુદો જુદો વ્યવસ્થાપક
પ્રાંતીન પરિચિત વ્યવસ્થાપક (જે કે અમુક અમુક
સત્તા નીચે) આપુ મળતો અને પાતાની આગા
તેથી દિલ્લે, અમુકનાં વ્યવસ્થાપકોની મદદમદદ
મુઘલ સત્તાનાં જાંઘા જાંઘા (૧૫૫૬-૧૫૮૬)
દિલ્લેનાં પણ મળા જાળો દ્વારા આપણી એક
નંગ, નાજાંવ્યવસ્થા અને દિલ્લે મળેલાં અને
સામે વિચાર જાળોનાં જાંઘાં મળેલાં વ્યવસ્થા

દેહાઓથી રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હતું. જ્યાં મરકારી લખાણોમાં, કરમાનોમાં, મનદોમાં, વનગીરોના મનામી લખોમાં, પરવાનાઓમાં, ખરીતાઓમાં અને પાવતીઓમાં માત્ર એકની એક કારસી લખાણો ઉપયોગ થતો હતો. માત્ર ટકશાઓના ગામના નામના ફેરફારમાં, પરંતુ એકમરખી જનના, સરખી શુદ્ધિવાળા અને મરખા નામવાળા નાણાંના મિક્કાઓ સાથેનું અર્થતંત્ર આખી સદતંત્રમાં એક જ ધોરણ ઉપર ચાલતું હતું. અમલદારો અને સૈનિકોને એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં વારંવાર બદલવામાં આવતા હતા. આ પ્રમાણે એક પ્રાંતના રહીશને બીજા પ્રાંતમાં ધર જેવું ગોડી જતું; વેપારીઓ અને મુમાફરો એક શહેરથી બીજે શહેર, એક પ્રાંતથી બીજે પ્રાંત સરળતાથી ફરતા અને આ વિશાળ દેશની શાહી એકતા બધા અનુભવતા. તેમ છતાં આ રાજ્યકીય એકતામાંથી રાષ્ટ્રીયતા જન્મી શકી નહિ, કારણ કે લોકોને ઐદિક અનંતતા હતી નહિ, પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમાં કોઈ એકતા નહિ. તેઓ નાગરિકો હતા નહિ, પરંતુ માત્ર એક સામ્રાજ્યની સમાન ફરજોનો બોલો ઉઠાવતા પ્રજાજન હતા.

:૨:

મુસ્લિમોની દિંદને બીજી બેટ તે ઐતિહાસિક માદિત્ય છે. હિંદુઓમાં કાલક્રમગણનાની બુદ્ધિનો અપૂર્ણ વિકાસ થયો હતો, એનું કારણ કદાચ એમ દર્શો કે એમની નજર અગરતા ઉપર ચોટી રહેતી અને આ મિથ્યા જગત અને ગાયાના આવરણ પ્રત્યે નેમને તિરસ્કાર રહેતો. મુઝિયમ સમય પહેલાના કાળમાં હિંદુઓએ સાચો મનિદાનપ્રથ રચ્યો નથી અને મંસ્ત્રનમાં માત્ર ચાર જ રાજકીય જીવનચરિત્રો મચવાઈ રહ્યાં છે. અને એ ચારેમાં હકીકતો તો અલંકારો, શૈલીનાં વમળો અને આડીઅવળા ઉક્તિઓના દગવામાં દટાયેલી છે. એકેમાં તારીઓ તો છે જ નહિ બ્યારે હિંદુઓ કારસી શીખ્યા અને કારમી નમૂના પ્રમાણે એ લાખામાં પોતાના સમયના ઇતિહાસો અથવા

અને તેના પૂર્વગામી પદાણુ મમયમા પણ ફરી પાછો ચાલુ થયો હતો. અફઘાન સંગ્રહના ઘાટે મારકતે જુખારા અને મમરકદ, બદખ્શ અને ખુરામન, ખ્વારિઝ્મ અને ધરાન એમાંથી હિંદુસ્તાનમા જનમંખ્યા અને વેપારનો પ્રવાહ શાન્ત રીતે વહા કર્યો હતો, કારણ કે મુધલસામ્રાજ્યના અનુમુધી અફઘાનિસ્તાન દિલ્હીના સુલતાનના તાબામાં હતું. જોલનઘાટમા થઇને દક્ષિણ અફઘાનિસ્તાનના કંદહાર અને ત્યાથી ધરાન જતા રસ્તે જહાંગીરના રાજ્યમાં મત્તરમા સૈકાની સરખાતમાં દર વર્ષે માથથી ભરેલાં ચૌદ હજાર ઊંટ પમાર થતા હતાં. આપણા પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરો—ફટ્ટા, ભરૂચ, સુરત, ચૌલ, રાજપૂર, ગોવા (પોર્ટુગીઝોએ જીત્યા પહેલાં) અને કારવાર—અરબસ્તાન, ધરાન, તુર્કી, મિસર, બારગરી, હબસિસ્તાન અને જંગબાર એ દેશોમાંથી હિંદુસ્તાનમા દરિયામાર્ગે આવવાના દરવાજા હતા. પૂર્વ કિનારાનું બંદર મછલીપટ્ણ ને ઈસ. ૧૬૮૭ સુધી ગોળકાંડાના સુલતાનોને અને ત્યાર પછી મુઘલોને તાબે હતુ, ત્યાથી સિંહલદ્વીપ, સુમાત્રા, જાવા, મિયાગ અને ચીન સુધી વહાણો જતાં હતાં, બ્યારજો એમના પિત્રાર્થ માહદીઓની

નોધવહીઓ વખતા થયા, ત્યારે પણ તેમના ગ્રંથોમા તારીખોનો તો આભાર ન રહ્યો હતો.

તેથી જોવડું, ચાંદીઓ, દિનિશિયનો અને સંમેટિક ગ્રંથોની માફક આરમોની બુદ્ધિ લુખ્ખી, વ્યગ્રચિત અને વ્યવહારુ છે તેમની બધી નોધોમા કાલાનુક્રમનુ ચાકડું હોય છે અને એમના ડાગજોમા હમેશા તારીખો અને મહિના વખેલા હોય છે મુસલમાનોના ઐતિહાસિક સાહિત્યમા ગમે તે ખામીઓ હશે, પરંતુ તેઓ તારીખોની સમૃદ્ધિ તેમા જરવાને ચૂકતા નથી આ પ્રમાણે આપણા ઐતિહાસિક અભ્યાસનો પાયો દૃઢ બને છે એક જ સનનો ઉપયોગ—પેગમરની હિજરતથી શરૂ થતો અને ચાંદ્ર વર્ષમાન પ્રમાણે ગણાતો—મુસલમાનોને ધણો ફાયદાનાજો થયો હતો, કારણ કે તેનાથી મુસ્લિમ અમલ નીચેની આખી દુનિયા તારીખોના સરખા ધોરણની અમલ નીચે આવી હતી—હિંદુ ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને પુસ્તકોમા મહિનાઓ અને વર્ષની લખાઈમા અને જુદાજુદા પ્રકારના સરતોના ગૂંચરાડામા તેની સરખામણી દેખીતી તરી આવે છે એક જ દાખલો જોઈએ—હિંદુઓનું ચાન્દ્રસૌર વર્ષ કે જેમા મહિનાના સુદિ અને વદિ એવા બે પક્ષ હોય છે તે તેમના આરભ અને અધિક માસના મંધમા ઉત્તર હિંદમા અને દક્ષિણ હિંદમા સરખું નહોતું આથી મત્તરમી મદીના જૂના મરાઠી બખરોની આવી તારીખોને મળતી ખ્રિસ્તી તારીખો ચોક્કસાઈથી કાઢતી તે કામ લગભગ અશક્ય જેવું છે. મુસ્લિમ તારીખો એકસરખી અને મારી રીતે જાણીતી પદ્ધતિને અનુસરે છે.

: ૩ :

ખહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક

ચીજી, જૌદ્ધર્મની પડતી પડી હિંદ અને તેની ખહારના એશિયાના દેશો વચ્ચેનો મપર્ક જે તૂટી ગયો હતો તે મુઘલ સત્તાવત્તમા

અને તેના પૂર્વમાંથી પામી મમયમાં પણ કરી થાકે ચાલુ થયે।
 હતો અધ્યાન મહદના ઘાગે માગકને બુખાગ અને મમગદ,
 બાબ અને બુગમન, ખ્યાગિજ્મ અને ધગન એમાંથી હિંદુસ્તાનમાં
 જનમખ્યા અને વેપાગનો પ્રનાદ શાન્ન ગીતે વલ્લા કર્યો હતો, કારણ કે
 મુધલ માત્રાત્વના અને સુધી અધવાનિસ્તાન દિલ્હીના સુસ્તાનના તાગમાં
 હતુ જો નન નાટમાં થઇને દક્ષિણ અધવાનિસ્તાનના કદ્દાર અને ત્યાથી
 ધગન જતા રત્તે જલ્લાગીરના રાજ્યમાં સત્તરમાં મિકલી શરૂઆતમાં
 દર વર્ષે માનથી ભગેના ચૌદ હજાર હોટ પસાગ થતા હતા આપણા
 પશ્ચિમ કિનારાના બદરે—દા, બકચ, સુગન, ચીન, રાગપૂર, ગોવા
 (પોર્ટુગીઝોએ જીતા પડેલા) અને કારવાર—અરગત્તા ૧, ધગન, તુર્કી,
 મિમગ, બારગરી, હગમિસ્તાન અને જગગાર એ દેગેમાંથી હિંદુસ્તાનમાં
 દરિયામાંથી આવવાના દરનાગ હતા પૂર્વ કિનારાનું બદર મજબીપદ્ધત્ત
 જે ઈસ ૧૬૮૭ સુધી ગોગકાડાના સુસ્તાનોને અને ત્યાર પછી
 મુધનોને તામે હતુ, ત્યાથી મિહલદીપ, મુમાના, જના, મિયામ અને
 ચીન સુધી વહાણો જતા હતા આરમે એમના પિત્રાર્થ પાહદીઓની
 માફ જન્મમિદ્દ વેદારીઓ છે અને તેમને દગિયો ખડવાન મદુ શવે
 છે (Periplus of the Erythrean Sea નામના પુસ્તક
 ઉપથી જણાય છે કે) ઈસી મનના પડેલા મિકામાં હિંદના પશ્ચિમ
 કિનારાનો વેપાર તેમના એકદશ્ય કાખમાં હતો અને હવે પશ્ચિમ
 એશિયા, મધ્ય એશિયા અને મનામા ૨ ટેનાક ભાગમાં તેમનો ધર્મ
 અને પવિત્ર ભાષા ફેનાવો પામ્યાથી એશિયા અને આફ્રિકાના દગિયાર્થ
 વેપારમાં તેમને મોટામાં મોટી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી

જે મુમવમાનોએ ગા રુ તે અગ્રેનેએ પૂર કર્યું આજે હિંદના
 એકમાર્ગીપણાનો બગ થયો છે અને તે અત્યારે બહાગની મમરન
 દુનિયા ૨ આર્થિક, સાર્વારિડ અને રાજકીય પ્રનાડોમાં પૂરનેમથી
 તણાયે ગય છે

ઈસ્લામને લીધે હિંદમાં થયેલા ધાર્મિક ફેરફારો

ચોથું, હંટર અને ખીમ્સ ક્રેટલાક યુરોપિયન લેખકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મધ્ય યુગના હિંદુઓમાં એકેશ્વરવાદ અથવા બ્રાહ્મણો અને વર્ણવિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓ ઈસ્લામની અસરને આભારી હતાં. પણ આગળે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હિંદુઓના બધા ઉચ્ચ તત્ત્વચિંતકો, બધા ધર્મસુધારકો અને અનન્ય ભક્તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી એકેશ્વરવાદના સિદ્ધાન્તની ધોળણ કરતા આવ્યા છે અને લોકઆરાધનાના અસંખ્ય દેવોમાં એક સર્વાતીત પુરોહિતમને પ્રતિ-પાદન કરતા આવ્યા છે. તેથી ઈસ્લામે હિંદુઓને એકેશ્વરવાદ શીખવ્યો. એમ કહેવું તે ઐતિહાસિક મત્ય નથી. ખરેખર તો એવું બન્યું હતું કે મધ્યહિંદની હિંદુઓની આ પૃથક્તાદર્શક પ્રવૃત્તિઓને તેમના નજીકના પડોશી મુસલમાનોની હાજરીને લીધે થયો વેગ મળ્યો હતો.

ઈસ્લામ અને હિંદુધર્મને એકરસ કરવાને અને તેમની વિધિઓ, ક્રિયાઓ અને ખીમ્સ બદલનાં ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપર ભાર મૂક્યા સિવાય બંને ધર્મોના ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યો માટે સમાન મેળાપની ભૂમિકા જિભી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને થયો પંથો જિભા થયા હતા. કબીર અને ફાફુ, નાનક અને ચૈતન્યનો આ ઉદ્દેશ હતો. તેમણે હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાંથી તેમના અનુયાયીઓ મેળવ્યા હતા અને બ્રાહ્મણ અને મુસ્લિમ બંનેની જુનવટનો ત્યાગ કર્યો હતો.

વળી, હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાંથી વિશેષ સુશિક્ષિત અને ધર્મનિષ્ઠ જોયો હતા તેમને માટે સમાન ભૂમિકા સહી પ્રવૃત્તિઓ તૈયાર કરી હતી. મધ્યહિંદના ઉપર જણાવેલા લોકપ્રિય પંથોની માફક સૂફીવાદ અશિક્ષિત જનોમાં કદી ફેલાયો નહોતો. તે તત્ત્વતઃ એવો પંથ હતો—ધણીવાર તો જુદી અને હદયના આનન્દરૂપે—કે જે ધર્મોધતાથી પર એવા તત્ત્વચિંતકો, ગ્રંથકર્તાઓ અને ગૂઢ તત્ત્વવાદી-

એને માટે જ નિર્માણ થયો હતો. સૂરીવાદનું પ્રાચ્ય અવશેષ તે હિંદુઓના વેદાન્તની એક સાખા છે અને તે અકરના નમય પત્રી અપાટાનક દેવાયો અને વિકાસ પામ્યો. કાચી જાપાના સૂરીવાદના સાહિત્યનો અડુ મોટો ભાગ હિંદુઓએ રચેલો છે. જોકે તેમાં સાહિત્યિક શુભ અડુ જ નિતરતા પ્રકારના છે, તોપણ આપણા સોદોમાં સત્તરમા અને અદાતમા મૈકામા તે પથ ત્રિશાળ પ્રમાણમા પ્રચલિત હતો એ વાત એ ઉપરથી જણાવ છે. આનું કારણ કદાચ રાજકારણી અંધાધૂંધી અને આર્થિક પાયમાલી જે મુખ્ય સામાજ્યની પડતીની સાથે દેશમાં દેવાયા તેમાથી વિશ્વાન્તિ મેળવનાનો પ્રયાસ ગમી ગયાય. આ સોકગ્રિય મપ્રદાયો અને સૂરી તત્ત્વજ્ઞાનથી શામન કરતી અને શામિત પ્રખરો એકનીકના ગાઢ પરિચયમા આવેલી

:૫: ✓

સમાજ, સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર મુસ્લિમ અસર

પાયમુ, ઉત્તર હિંદમા હિંદુઓના મામાનિક રીતગિનાજના ધણા તત્ત્વો ઇસ્લામી અમરના પરિણામરૂપે છે, જેનાથી આપણા ઉચ્ચ વર્ણના પોશાકમા અને ચોકગ્રિય માહિત્યમા પણ કેટલેક અંગે કેન્કાર થયા હતા, અગર જોકે આમવર્ગના સોકતો તેનાથી અમ્પૃષ્ટ રહ્યા હતા.

વળી, શિકાર, જાજ્યાજી વગેરે બીજા ધણા ક્રોડાચ્ચવમાય પદ્ધતિ અને પગિભાયામા મુસ્લિમ બન્યા હતા ફાન્મી, અરબી અને તુર્કી રાજ્દો હિંદી, બંગાળી અને મરાઠી જાપાઓમા મોટા પ્રમાણમા દાખલ થયા છે. તેનું બરોમર દષ્ટાન્ત અંગ્રેજ જીવન અને જાપા ઉપર કરેલી નોર્મન વિજ્યની અમરમા મળે છે ધણે જાગે તુર્કીની માગકન કુરોપ પામેથી અને થોડે જાગે ઇંગન પામેથી જીખીને મુમવમાનોએ મુદ્દકવાનો અડુ મારો વિકાસ કયોં હતો હિંદુ મમયના રાજઓ નાના વરકરો અથવા તો નાની દુકડીઓની મંખ્યાઓનો

: ૪ :

ઈસ્લામને લીધે હિંદમાં થયેલા ધાર્મિક ફેરફારો

આયુ, સંતર અને ધીમ્ન કેટલાક યુરોપિયન લેખકોનો એ
અભિપ્રાય છે કે મધ્ય યુગના હિંદુઓમાં એકેશ્વરવાદ અથવા 'પ્રાદ'
અને વર્ણવિરહની પ્રવૃત્તિઓ ઈસ્લામની અમુરને આભારી

યયુ અને આ ક્ષેત્રમાં આપણા ક્યાકારોએ જિંયામા જિંચી પ્રતિબાનું દર્શન કરાવ્યુ. આત્યારે પણ એ સૈવી 'હિંદી કલા' કે 'મુઘલ ચિત્રકલા'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કહેવાતી રાજપૂત સૈવીમાં માત્ર મુઘલ કે હિંદી-સારામન તરેહમાં હિંદુ પૌરાણિક કે રામાયણ-મહાભારતીય વિષયો આલેખેલા છે.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે મુસ્લિમ અમલે સામાન્ય રીતે અને મુઘલ સામ્રાજ્યે વિશિષ્ટ રીતે મધ્યકાલના હિંદમાં મદાન અને હિતકારક સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. ત્યારે તે અમલ નિષ્ફળ કેમ નીવડ્યો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હિંદની મુસ્લિમ રાજસત્તાના બાલાબલની પરીક્ષા કરવી હોય છે.

: ૬ :

હિંદમાંની મુસ્લિમ સ્થિતિના બળનાં તરવો.

પહેલા હિંદમાંના મુસલમાનોને સામાન્ય ભાષા, સામાન્ય પ્રણાલિકાઓ, સામાન્ય ધર્મ અને જિતાયેલી અને પરદેશી પ્રજાની વચ્ચે સામાન્ય રાજકીય દરજ્જાનો લાભ હતો. ન્યાતોના બેદનો અભાવ અને ઇસ્લામનો પ્રજામત્તાક જુરસો—એ બેનાથી વિજ્ઞેના બનિમા બંધુત્વનો ભાવ પ્રસર્યો હતો. આથી અદારમી સદીમાં પાયમાલી થઈ તે પહેલાના સમયમાં મુસ્લિમ હિંદની રાજસત્તા પરદેશી હુમલાની સામે વારંવાર અદ્વિતીય એકસંખી બતાવતી: મુસ્લિમ સત્તાધીશોના પાળનું ખીજું એક કારણ એ હતું કે તેમણે હદાપણથી ગામડાંના

સમૂહ યુદ્ધમાં ઉતારતા પરંતુ મુઘલ બાદશાહો એ જ નવોપરિ
સત્તાના કાબૂ હેઠળ જેના વિશાળ લશ્કરની આગેવાની લતા અને
તેની વ્યવસ્થા કરનારા મોટા વ્યવસ્થાગમ અને શક્તિ ધી જરૂર પડતી
આથી હિંદુ મમયમાં શક્ય હતું તે કરતા સરદારીનું પાણી મનાવવા
વધારે તકે સાબતી માન વ્યવસ્થાના દૃષ્ટિગિદ્ધથી જેના (માત્રી
કાર્યમાધકતા અને યુદ્ધના ચત્રની વાત તો દૂર રહી) મુઘલ લશ્કર દરેક
શાખામાં લગભગ સંપૂર્ણ હતું

સરકૃતિની સામાન્ય પ્રગતિ અને તોપખાનું દાખલ થવાના
પરિણામરૂપે હિંદુતાનમાં મુમલમાનોએ કિલ્લેમદીમાં ધણો સુધારો
કર્ચો હતો.

મુસ્લિમ અમલે ગ્યાપત્યમાં ગ્પટ પ્રગતિ કરી હતી હિંદુ
રાજાઓ પોતાના ધન અને આર્થુર્નો ઉપયોગ મદિગે બાધનામાં
કરતા હતા તેમના બધા રાજમહેલો નાશ પામ્યા છે અને તેઓ કષ્ટ
જીવ્યા પ્રકારના કે મૂલ્યવાન નમૂનાના હોય તેમ લાગતું નથી પરંતુ
મુસલમાનોએ મસીદો ઉપરાંત રાજમહેલો અને મકબરા બાધ્યા હતા.
અર્ધનર્તુલ કમાનો અને ગોળ ગુળજો વિશિષ્ટ રીતે મુસ્લિમ શૈલીના
છે અને તે પ્રમાણે બૂમિતિની આકૃતિઓ પ્રમાણે રચેના પ્રમાણુગદ્
બગીચાઓ પણ એમની જ કમા છે

લલિત કલાઓના પ્રદેશમાં મુસલમાનોનું મીથી નિશા કીમતી
અર્પણ હિંદી-સારામન ચિત્ર મપ્રદાય છે મુમલમાનોએ ખુખારા અને
ખુરાસાન મારફતે ચીનની ચિત્રકલા દાખલ કરી હતી અને અકબર ૧૧
દરબારમાં આ કલા હિંદુઓની દેશ્ય ચિત્રકલાની સાથે મિશ્રિત થઈ—
એદરકારી અને ગરીબાર્મ હોવા છતાં એ દેશ્ય કલાની પ્રણાલિકાઓ
તે વળતે અનશિષ્ટ રહી શકી હતી આ મિશ્રણનું પરિણામ એ આ યુ
કે ચિનાઈ નિશિષ્ટતાઓ જલદીથી પાછી નીકળી ગઈ અને ગ્પટ
પરદેશી ખ્વાસયોજનના તત્ત્વો હોવા છતાં તેને શુદ્ધ હિંદી રસરૂપમાં
અપનાવાયા આ પ્રમાણે મુઘલ સમયમાં ચિત્રકલાનું સાચું પુનર્જનન

થયુ અને આ ક્ષેત્રમાં આપણા કલાકારોએ જિયામાં જિમી પ્રતિભાનું દર્શન ઠગવ્યું આત્મારે પણ એ સૈવી 'હિંદી કલા' કે 'મુવય ચિત્રકલા'ના નામે પ્રમિદ છે. કહેનાતી ગજપૂત સૈનીમાં માત્ર મુધવ કે હિંદી-મારામન તરેદમાં હિંદુ પૌરાણિક કે રામાયણ-મદાભાગ્તીય વિષયો આણેખેલા છે.

આમ આપણે નેધ્રએ છીએ કે મુગ્ધિમ અમયે સામાન્ય રીતે અને મુધવ માત્રાન્યે વિશિષ્ટ રીતે મધ્યકાલના હિંદમાં મદાન અને હિતકાગક સિદ્ધિઓ મેગની હતી ત્યારે તે અમય નિષ્ફળ કેમ નીવડ્યો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનારે હિંદની મુગ્ધિમ રાજસત્તાના બલામનની પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે.

: ૬ :

હિંદમાંની મુસ્લિમ સ્થિતિના બળનાં તત્ત્વો

પહેલાં હિંદમાંના મુમયમાનોને સામાન્ય લાપા, સામાન્ય પ્રણા-વિકાઓ, સામાન્ય ધર્મ અને જિલાયેલી અને પરદેશી પ્રજાની વચમાં સામાન્ય રાજકીય દગ્ગળનો લાભ હતો ન્યાતોના બેદનો અલાવ અને મુન્નામનો પ્રજામત્તાક જુગસો—એ બેનાથી વિજેતા બલિમાં બધુત્વનો ભાવ પ્રમયો હતો આથી અદારમી સદીમાં પાપમાંથી ધર્મ તે પહેલાના મમયમાં મુગ્ધિમ હિંદની રાજમત્તા પરદેશી દુમયાની મામે વારનાર અદિતીય એકમથી બતાવતી: મુગ્ધિમ મત્તાધીશોના બગાડુ બીજુ એક કારણ એ હતુ કે તેમણે કહાપણથી ગામડાના વહીવટનું તંત્ર ચલાગિયત રહેવા દીધુ હતુ અને હિંદુ મમયની મહેમૂલી-પદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો નહોતો અને મહેમૂલી ખાતામાં હિંદુ અમલદારોને એકનાને જ નોકરીમાં રાખ્યા હતા એનું પરિણામ એ આવ્યુ કે રાજધાનીમાં રાજવસમાં ચતા પવગથી કરોડો ગામડિયાના જીવનો ક્ષોભ પામતા નહિ અને તેમના નામ માનિકોથી અમતુષ્ટ થવાનું અને તેમની સામે ચક્ષુ તેમને કારણ મજબુ નહિ.

:૭:

આવી વસેલા મુસ્લિમોનું હિન્દીકરણ

હિદમા અદાઈ કરીને આવેલી મુસ્લિમ અતિઓના લાળા વસવાટને લીધે તેમનું પરદેશી સ્વરૂપ ધીમે ધીમે નષ્ટ થતું ગયું અને આખરે સત્તરમી સદીની પછી તો બુખારા, ઇરાન અને અરબસ્તાનથી આવનારા નવા માણસોને પોતાના સમાજમાં સહેલાઈથી ભેગાવવાનું કામ હિંદના મુસ્લિમોને ઘણું જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. (હિંદુસ્તાનની આખોડવાથી તેમના શરીરના બાંધામાં અને રંગમાં પડેલા ફેરફાર આનાથી તફાવત જુદો હતો.) હિંદી મુસલમાનોએ ઘણા હિંદી મતબો, ખોરાકની વાનીઓ અને હિંદી ભાષા નામે હિંદુસ્તાની (અગાન-ઈ-હિંદવી)-કેન્દ્રેનું વ્યાકરણ—કલેવર સંસ્કૃતનું છે, જોકે તેનો શબ્દકોશ હિંદી ઉપરાંત ફારસી અને અરબી શબ્દોથી ભરેલો છે—એ તરફને અપનાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે સૈકાઓ વ્યતીત થતા હિંદી મુસલમાનો બહારના એશિયાપ્રદેશમાંના તેમના બાઈઓથી લગભગ પૂર્ણ રીતે જુદા પડી ગયા હતા. પાછળથી હિદમા આવતા મુસ્લિમ આગંતુક દેશની પ્રજામાં બળી જતા હતા ખરા, પરંતુ તે તો બે કે ત્રણ પેઢીઓ પસાર થયા પછી; એટલા

અપનાવ્યા મધ્યકાગના હિંદના ધર્મો, મૂશીરાદ, ઉર્દૂભાષા અને હિંદી-મારાસનકલા એ જાધા જીતનાર અને જિતાયે-ની પ્રજાની મદિયારી માવિજીના હતા અને વર્ણવ્યવસ્થાની કાળગોંઠ પથગની દીવાલોને અનુકૂળ થાય તેટલી દૃઢ રીતે તેઓ એક જીગ્નમા ભગવાના વચણ વાળી હતી હિંદુઓની હવણી કોમો મુસ્લિમ પીરોને પૂજતી અને મશહર મુસ્લિમ ઓવિયાને તો શિવાજી જેવા હિંદુ જીનવટના હિમાયતીઓ પણ મમાનના જગાગાના નિવલર મુસ્લિમ ખેડૂનો અને ન્યા ખજરદાર અને સુધારક મુસ્લાની ગેઠહાજરી હોય તેવા જીગ્ન પ્રાતોના મુસ્લિમ ખંડનો પણ હિંદુ ધાર્મિક ઉત્સવોમા અને લોકપ્રિય આગદેવોની પૂજામા ભાગ લેતા, જેમ અત્યારે મિહાગની હવણી પ્રમના હિંદુઓ મુમવમાનો જેટલાજ ઉત્સાહથી મહોરમના વગ-ધોડાઓમા ભાગ લે છે.

અગરત્તેકે જૂના ધર્મપુત્રો અને દૃઢ મિદ્દાન્તો અને કોમોને જીદી રાખતા, તોપણ આ પ્રમાણે હિંદના એક જ સૂર્યના છત્ર નીચે તેમનું મમાન ભાગ્ય અને જિંદગીના મમાન સુખ દુખો તેમને એક જીગ્નની વધારે ને વધારે નજીક દૃષ્ટિસતતા અને આ આધુ વર્તતી રહેલી ક્રિયાઓમા મર્ધ ધર્મમુધારક સુલ્તાન કે આદશાદ જેદાદ ઉદાવે તેટલા દૃઢ મમયનો જ નિક્ષેપ અવાગનવાર ગઠ ધર્મ પાડે સાત પડી જતો.

• ૮ :

રાજ્યમાં વિનાશક બળો

હિંદમા મુસ્લિમ રાજ્યપ્રદેશ વ્યવસ્થિત મધ્યમ મરકારના મીધા કાર્યના પરિણામરૂપે નહિ, પરંતુ વ્યક્તિમત મગ્દારોએ વિગ્નાગ કર્યા પ્રમાણે હતો એમકે ગોભાના રાજ્યમ્નો તરીકે નામનો સુલ્તાન દગેશા ગેતો, પગ્તુ જે ઉત્સાહી અને ધર્માધ મગ્દારો મરદની દુન્યા હિંદુ રાજ્યો જીતી યેના તે મધ્યમ મગ્દાર પ્રત્યે માત્ર નામની નામેદારી

દેખાડતા અને તેઓ સુત્રાનના એક શબ્દ માત્રથી દૂર કરી શકાય તેવા પગારદાર નોકરો હોવાને બદલે લશ્કર અને ખજાનાના માલિકો થઈ પડ્યા હતા. મેકોલે પોપ ઉપરના પોતાના પ્રખ્યાત નિબંધમાં લખે છે કે રોમન કેથોલિક પથ પોતાના નિયમિત પગારદાર પાદરીઓનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય નવા માણસોને વટલાવવાને પોતાની નોકરીમાં ન હોય તેવા ધર્માધોના ઉત્સાહને કામે લગાડે છે અને આ ઉત્સાહ-ધેયા મનુષ્યોની સ્વયંસેવામાથી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવે છે. પોતાના રાજ્યના વિસ્તાર અને ચદાર્જીઓના સમયમા મુસ્લિમ હિંદના મધ્યમ્ય રાજ્યકર્તાની પણ એવી જ રાજનીતિ હતી. તે પોતાના ધર્મના ઉત્સાહ-ધેયા સાહસિકોની સાથે અરસ અબધ જાળવી રાખના હતા; તે તેમના બહાદૂરીભરેલા કાર્યારંભ અને ઝડપી પ્રયત્નોનો લાભ લઈ લેતા, અને પોતાના માણસો કે પૈસાનો ઉપયોગ કરતા નહિ. તે જ વખતે પોતાની બેહદ તાબેદારીનો દાણ રાખ્યા સિવાય અને તેમણે જીતેલા અને મત્તાધીન બનાવેલા પ્રાંતો ઉપર કડક કાજૂ રાખ્યા સિવાય તે તેમને રાજ રાખવાને પ્રયત્ન કરતા.

ન્યાસુધી નવો નવો પ્રદેશ જીતવાને માટે મળતો ગયો ત્યાં-સુધી તો આ ગોઠવણુ હીકકીક કામ આવી. પણ ન્યારે મુસ્લિમ રાજ્ય-વિસ્તાર પૂર્વમા અને દક્ષિણમા લાંબામા લાંબી મયાસકમ હદ સુધી પહોંચી ગયો, ત્યારે બડ, કાવતરા, રાજ્યકર્તાના ખૂન, વારસા માટેના આંધાધુ ધીભરેલા યુદ્ધ વારવાર થવા લાગ્યા, કારણ કે મુસ્લિમ ચદાર્જીની જૂની (એટલે ત્યાલગી લાભદાયક નીવડેલી) યોજનાથી સ્થાનિક રાયત સત્તાને જ પોપે તેવા કેન્દ્રાપમારી અને પૃથક્તાજનક જુરમાનો વારસો મળ્યો હતો. આ વારવારના રાજ્યવંશના પલટા અને શિરજોગીવાગા આતરવિગ્રહોથી મંરકૃતિની પ્રગતિ, દેશની આર્થિક ઉન્નતિ અને મગ્યાઓની વિકાસગતિ અટકી ગઈ. લેટિન ભાષાની એક કહેવત સાચી છે કે 'હથિયારો ખખડે, ત્યા કાયદો રખડે'

: ૬ :

લોકોનો કૃત્રિમ વિનાશ

હવે આગમાં વશપરપગગત અમીરાત નહોતી કે ખાનગી મિત્રતા દહીનો ગ્રીહાર નહોતો. દરેક અમીરની સ્વગીર અને તેની જન-મિત્રતા તેના મગ્ન પછી રાજ્ય તરફથી જ સ્થાપિત થઈ જાય છે અને તેના હોદ્દાને તેમથી કંઈ બાગ મળતો નો તે માત્ર રાજ્યકર્તા તરફથી મહેરબાનીની રાહ જ પારખર આ કાર્યની વૈયક્તિક પ્રયત્નોમાં કયાશ રહેતી, તેમ તેનાથી અમૂલિય પાથો જ નાશ પામતો—બૂનકાળની બચતનો ભવિષ્યકાળની સુધારણા માટે ઉપયોગ કરવો તે આવા મમાગમાં બધું માયારી જ ગણાય એક અમીરે યથાપેલી પોતાની આર્થિક આબાદી અને દગલને તેના મરણ મમ્મે ધગશાથી ધર્મ જતા તેના પુત્રને પોતાના બાપે સાધેલા વિકાસનો લાભ લીધા સિવાય જ પોતાની કાગિદી એક સામાન્ય માણસની પેઠે પેઠે કોઈ પગથિયેથી શરૂ કરવી પડતી આ પ્રમાણે મરવાની દેશ નાની શરૂઆતથી મોટી આબાદી રચનાની અને મરણ વખતે મૈયતની ખાનગી મિત્રતા રાજ્યખાલસા ધર્મને તેના પુત્રને સામાન્ય મનુષ્યોના દરજ્જે ઉતારી પાડીને આખી જિંદગીના કાર્યનો નાશ કરવાની પદ્ધતિ પેઠી દર પેઠી નિહાળતો આવ્યો છે.

આટલું ધનાઢ્ય વર્ગને માટે સામાન્ય માણસને માટે તે મુશ્કેલ ગણ્યે પ્રગતે મળ્યા કરાને, ગણિત્ય ચારિય ખિલનનાને અથવા તે લોકોની આર્થિક હિન્નતિ માધરને કોઈ પ્રયત્ન કર્યા નહોતો. કોઈ પણ પ્રકારના નિયમસ્વાતંત્ર્યની છૂટ નહોતી, અને દરજ્જામાં દલગામ દલકી જતની ખુશામની અપેલા રાજનામાં આવતી અને તેને ઉમેજન આપવામાં આવતું આથી દિંદી મુમનમાનો-મા માલિય કે કલામાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પ્રતિભાનાથી મર્મવ્યક્તિ ધર્મથી

(આપણે જે દક્ષિણના થોડા દેશમાં જોઈ શકીએ તે) રાજમમાં જ અમૂલિય મધ્યગિદ્ધ અને લલિત કલાઓનું ઉદરચાન

હતી. પરન્તુ માગાન્ય પ્રજાને એનાથી કંઈ લાભ થતો નહિ અને સર્જક પ્રતિભા ઉપર દરબારી મુરબ્બીવટથી ખરેખરી અધઃપાતળાન્ય આસર થતી. આથી મધ્યકાળના હિંદુના હિંદુ અને ઇસ્લામી સાહિત્ય અને કલા પ્રજાસત્તાક ઓસ કે ઈજ્જતના સર્જન કરતા બાંધુ બિનરતા પ્રકારના નીવડ્યા હતા.

: ૧૦ :

✓ હિંદુઓનો કુદરતી વિકાસ અટકયો

મુસ્લિમ આમત્રે હિંદુઓનો કુદરતી વિકાસ પણ રૂંધ્યો હતો. વિજયના પહેલા હપ્તા વખતે આપણા બધા આશ્રમે અને મઠો મંદિરો ઉપર આક્રમણ થયાં હતા, અને આ પ્રમાણે હિંદુધર્મના વિદ્યાધામોનો નાશ થયો હતો. અમૂલ્ય વિદ્વાનો અને પ્રયત્નશીલોના મોંઘકનું કામ કરાને કોઈ સખળા હિંદુ રામ જીવતો રહ્યો નહોતો. પરિણામે મધ્યકાળના હિંદુમાં મેરૂત વિદ્યા લગભગ લોપ થઈ હતી તેમાંથી જે થોડુંક બચ્યું હતું તે તો તદ્દન નીમ્ન હતું અને તેમાં માત્ર ન્યાયવાદની નાબુક દલીલજાણ, કર્મકાંડોની ઝીણી પીગતો, ધર્મશાસ્ત્રોની નવી આવૃત્તિઓ અને રીઝાઓની રીઝાઓ અને તેના પાઠ વિવરણો જ હતા. આ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૨૦૦થી ૧૫૫૦ સુધીમાં ઉત્તર હિંદુ જુદા પ્રદેશમાં વેગન રહ્યું જાની ગયું હતું. માત્ર અકબરના અગવંમાં હિંદીમાં તુલસીદાસ અને જગન્નાથમાં વૈષ્ણવ લેખકોને લીધે હિંદી સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર થયો, પરન્તુ તે દેશી ભાષામાં જ થયો હતો. તે જ વાદશાસ્ટ્રે આપ્યા અર્થની ગણિત્ય મળ્યા આપી હતી અને તેના અમલમાં હિંદી જુદાનો ઘણો ઉત્કર્ષ થયો હતો.

:૧૧:

હિંદી મુસલમાનોની કેમ પડતી થઈ?

મુઘવાઈ હિંદના ઇતિહાસનો સુક્ષ્મ અભ્યાસ હિંદમાં વસેલા મુસ્લિમ અમીરો અને ખાનદાનોના ત્વગ્નિ વિનાશની આગળના મન ઉપર ચોખ્ખી ડાપ પાડે છે આ વિનાશની ઝડપ અને ચોક્કસતા કઈક અંગે હિંદુઓમાથી ધર્મપન્થિનન કરેલા મનુષ્યો અને ઇરાન તથા મધ્ય એશિયામાથી નવા આવેલા મનુષ્યોના પ્રતિભા અને ચારિત્ર્યથી દંકાર્ત જાય છે. પરંતુ એ પણ એટલું જ ચકિત કરે છે કે છેલ્લા બે વર્ષોના પીરો હિંદની જમિન અચૂક રીતે બ્રહ્મ થઈ ગયા હતા.

આ અગત્યકાંક્ષિ દરશનું મુખ્ય કારણ કોમ કોમ વચ્ચેની મંત્રા-નોત્પત્તિ અને બધી પ્રકારની પ્રેમો, ન્યાનો અને મનુષ્યોના દરજ્જાની ભ્રાંતિઓથી ભરેલા જનાનાની ઝાપના—એ હતું. આવા મિશ્રણનાં મંત્રાનો શુદ્ધ હિંદુ, શુદ્ધ ઇરાની કે શુદ્ધ તુર્કના કરતા બહુ ઊંચાની શુદ્ધિવાળાં થયા હતાં.

મુઘલ આમ્રાજ્યે દેશને શાન્તિ અને વ્યવસ્થાની સાથે આત્મત ધનૈકત્વ આપ્યો, તેનાથી ઉચ્ચ વર્ગના મુમલમાનોમાં વિલામની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ અને રાજ્ય ક્ષત્રી કોમ તરીકેના તેમના દરજ્જાએ તેમનામાં મગરૂરી અને આગમ દાખલ કર્યા વણપરપરાંના અમીર વર્ગમાં બદલા તરફ કુદરતી વલણ હોય છે, અને બ્રહ્મા તરફની ગતિ માત્ર નક્કરમાં કે મુઠ્ઠી વહીવટમાં સખત કામ કરવાથી કે પ્રભુમત્તાકે દેશના વ્યવસ્થાપક જીવનમાં ભાગ લેવાની કે માલમ અને ગોધોળોનો જીવનમાં રાખવાની બધી જાતની તદુરસ્ત પ્રવૃત્તિઓના જળથી જ આટકે છે પરંતુ મુઘવાઈ અમીરોના પુત્રોમાં આ શુદ્ધિકારક ઉપચારોનો અભાવ રહેતો, કારણ આદર્શ તેમને તેમના પિતાની કમાળીમાંથી દમેશા ભાગ આપતા અને તેમના જન્મના કારણથી મારી જેની ઉચ્ચી જગ્યાએ આપતા.

હિંદી મુસલમાનો ફારસી કે તુર્કીનો પોતાની માતૃભાષા તરીકે ઉપયોગ કરી શકતા નહિ, અને છતાં પણ હિંદની કાંઈ પણ દેશી ભાષાને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ખીલવી શકતા નહિ. તેઓ પોતાના ઘરમાં, કચેરીમાં, રસ્તામાં અને જાવણીમાં જેનો ઉપયોગ કરતા તે જ્યાન-મ-હિંદવી (હિંદુસ્તાની ભાષા) લખતાં ચરમાના હતા. હિંદુસ્તાની પોતાની માતૃભાષા હોવા છતાં સરકારી તુમારોમાં, ઉચ્ચ સાહિત્યમાં અને શિષ્ટ સમાજમાં ફારસીને વળગી રહેવાનો સાદસિક અને વિનાશક પ્રયાસ હિંદી મુસલમાનોએ ઈ.સ. ૧૭૫૦ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો અને ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનીનો સાહિત્યની ભાષા તરીકે ખુલ્લા દિલથી સ્વીકાર થયો હતો. હિંદુ મુસલમાનોની સાહિત્ય મંજૂરી વંધ્યતાનું કાગળ આ ભાષાવિષયક મુશ્કેલી છે અને તેણે મુખ્ય સમયમાં સાચી કેળવણીના પ્રચારને ધણો રોક્યો હતો.

હિંદના મુસલમાનો (અને ખાસ કરીને તુર્ક અને આફઘાન બીજના મુસલમાનો) લશ્કરી કોમ છે. પરંતુ બાદ જુદ્દિશાળી કે ઉદ્યોગી નથી. આથી જ્યારે તેમના આક્રમણની સંભવિતમાં સંભવિત હદ આવી ગઈ ત્યારે તેઓની પડતી યવા માંડી.

ધનાદય મનુષ્યોના ઝનાનાની સ્ત્રીઓના પતનથી કુદરતી રીતે જ તેમનાં મંતાનોનું પણ પતન થાય છે. આ અનિષ્ટે ઇરાન કે અરબસ્તાન કરતાં હિંદમાં વધારે ગભીર સ્વરૂપ લીધું હતું, કારણ કે તે દેશોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓનું પોપણ કરવું પાલવે નહિ. વળી ત્યાં તો તેવી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની જ જાતિની હતી.

૧૨:

મુઘલ સામ્રાજ્યની નિષ્ફળતાનું કારણ પ્રજાતિના અને આત્મમુધારણાના જીવસાનો અભાવ

હિંદના મધ્યકાળના ઇતિહાસના અભ્યાસીને આટલી વાતથી આશ્ચર્ય થયા વિના નથી ગ્લેડે કે મુઘલ સામ્રાજ્ય પાસે વિપુલ માધનો હતા અને તેણે સોગમા અને મત્તરમા મૈદામા દિંદ માટે ઘણી સિદ્ધિ મેળવી હતી, છતાં પણ અગદમા મૈદામા તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યું અગદમા મૈદામા મુઘલ મઝૂતિ બદ્દની વપરાઈ ગયેલી ગોળી જેવી થઈ ગઈ હતી અને મુઘલ સામ્રાજ્યના વિનાશની ઘડીઓ ગણાતી હતી—નાનિશાદ કે અહમદ અહમદની તખ્ત ઉપર હાજર ન થયા હોત તોપણ

આ અમલકાગિ દરમિયાન મુખ્ય કારણ પ્રાચ્ય ગણ્યકતાઓ અને સિદ્ધિ જેવા અર્થોથી મઝૂતિવાળા સામ્રાજ્યના આત્મરભાવ વચ્ચેનો ભેદ છે આવા અર્થોથીન સામ્રાજ્યમા અપરીક્ષણ અને મુધારણા માટે તેની પોતાની અદર તત્ત્વ હોત છે આથી તેની અદર મર્દ નની ખામી કે વિનાશનું મૂળ માન્ય પડે કે તરત જ એ અસાધ્ય થઈ પડે તે પહેલા જ ખોળી કાઢનામા આવે છે અને દુરસ્ત કરવામા આવે છે આ પ્રમાણે પ્રાચ્ય સંસ્તનતોમા બની શકે નહિ, રોમ અને મઝૂતિવા (ગ્રીસ)ના જેવી પ્રાચી યુરોપની સંસ્તનતોમા પણ બની શકે નહિ

ખ્રીસ્તુ, પ્રાચ્ય સંસ્ત તો ગણ્યમર્તાના વ્યક્તિત્વ ઉપર અને મર્દ ગયો ગણ્ય કરતી લઘુ મળી ૧૧ ઉપર ખામ આધાર રાખે છે તેથી જોનદુ સિદ્ધિ સામ્રાજ્ય પ્રજામત્તાક કે, તે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર સિદ્ધિ જાતિના અને તેમા બજેવી ખ્રીસ્ત જાતિઓના અકુશ-કે છે—અને તેમા વ્યક્તિગત રાજ કે કુટુંબનો અકુશ નથી આથી એ પેઢીના ગણ્યગામકોના કુટુંબો ખ્રીસ્ત પેઢીમા પતિત થાય તોપણ

ષ્ટિટિગ વ્યતિભાષી તેમની જગ્યાએ નવા અને જાહેશ માનવજનતિના શાસ્ત્રકોના વહેણ કૂટી નીચે છે તેથી જીવદુ મુઘવાઈ દિલ્લા જન્મેલા મુસલમાનોનો વિનિપાત ત્વરિત અને નવાઈ ખમાડે તેવો હતો અને તેનો કોઈ રીતે ધ્યાન ધર્મ શકે તેમ નહોતું, મરખુ કે લોકશિક્ષણ, જાહેર ચર્ચા અને સામાજિક મુદ્દાઓનો અભાવ હતો. અમુક અને શાહજહાની જાહેરાતોમાં જેમણે કાળો આપ્યો હતો તે અચળરધાટની પેલી પારના સાહસિકોનું આગમન બધ પડી ગયું હતું અને ધ્યાનિક પ્રજાભાષી કે પરદેશી આગતુકોમાંથી નવા લોકોનો ઉમેરો મરીને રાજ્યમાં કુટુંબોનો વિનિપાત ખાલી શકાય તેમ નહોતું.

મુઘવાઈ અમનની પ્રાણનાતક ખામી એ હતી કે તે હમેશા દેશ ઉપર લશ્કરી આક્રમણો કાળુ ધામ્મ કરતો અને એક રાષ્ટ્ર કે એમરગી રાજમત્તા રચનાને પ્રયત્ન કરતો નહિ શાહજહાના સુવર્ણ-યુગના ગૌરવથી આ દુષ્ટિ તરફ આપણે આજ મધ ન કરી જોઈએ કે મુઘલ આજ્ઞાલો રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના પહેલા જ મિદ્ધાન્તનું પાલન કરતા નહિ—‘મહાન પ્રજા વિના મહાન સામ્રાજ્ય હોઈ શકે નહિ’ મહાન મીઓ અને મરફરો હોવા છતાં મારામા મારા જાહ-જાહોના અમલમાં પણ લોકો તો જૂનકાગના ખગળમાં ખરામ અમલની માફક ‘માનસી ઘેટા’ની મિતિમાં જ રહ્યા હતા. જે અંગ્રેજો દિલ્લી નવાબો અને મહાગજઓને દરાવ્યા હતા તેઓ મૂલીબર હજે—તેમના ટ્રેડવાક તો ધધાદારી મૈનિકો થે નહોતા, પરંતુ તેમને અમુદગત બુદ્ધિ શક્તિ અને સાધનસમૃદ્ધિવાળી ષ્ટિટિશ લોકશાહીના અખુર ઝગનું પીડમ મળ્યું, જ્યારે આપણા નવાબો અને મહારાજઓને માત્ર થોડા ગ્રામી અનુયાયીઓ અને લાડલી લશ્કર મિનાય ધીન્ત કોઈનો ડેકો નહોતો તેઓએ પરદેશી વિજેતાઓની સામે સમગ્ર રાષ્ટ્રીય વિરોધની આગેવાની લીધી નહોતી આરબના ખગદાદના અખ્વાસી ખલીફાઓ ૧૬૨૫ની મુહિરાદની નીતિની નિષ્ફળતા પછી ધ્યાનગો જે અર્થ કંઈક નામા આવ્યો તે પ્રમાણે તો તે ધણો જ, અક્કડ અને પરિસ્થિતિને

અનુદાન દેશનાં કરનાને અગત્ય થઈ ગયા હતાં કાંઈનીનિઝમ નહીં
 કર્મગત પથનું જાણ અને નિર્મલતા અને તેનામા હતા ઇન્નામની
 અકડકટાર્થી તેના અનુયાયીઓને દરેક દેશમા અમુક દદ મુદ્દા મકાના
 મળી હતી પણ ત્યાજ તેઓ અટપી ગયા, જ્યારે ડરની જગતની
 દુનિયાનો નિયમ તો પ્રગતિ છે જે વખતે યુરોપ દદનાથી આગળ
 વધે છે, તે વખતે અગતિમાન મુમનમાનો પ્રમાણમા પાજ પડતા
 જાય છે અને દર વર્ષે જ્ઞાન, વ્યવસ્થા, મજ્જીન માધનો અને પ્રાપ્ત
 કરેલી શક્તિ એ બધામા યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેનું અંતર વધતું
 જાય છે અને એશિયાવાસીઓને યુરોપવાસીઓની માથે હરીમાઈ
 દરવાનું વંડું ને વધુ મુશ્કેલ થતું આવે છે અગત્યનો મુમન માત્રાત્મ
 ઉપગનો વિગત તે એશિયા અને આફ્રિકા ઉપગના યુરોપિયન પ્રગતિઓના
 આધિપત્યનો એક ભાગ છે—જે જીજી રીતે એમ પણ કહી શકાય
 કે જે રીતે આપણા મમાજની આગેવાનીમા ઊંઘના અને આગસુ
 કુટુંબની જગ્યા સાહમિક કુટુંબો લે છે, તેની રીતે પ્રગતિમાન જનિઓ
 ઉદિયુક્ત જનિઓને તેમની જગ્યાએથી દામેરી કાઢે છે તેથી, આપણે
 આપણા દેશના ઇનિદામના અધ્યયની નામ ઉદારવો જાય તો,—
 “આગળ ને આગળ રવો, મદાન જગતે પગિર્નની ડુજમા હમેશા
 પ્રધાન દરવું ને રહે”